

บทที่ 2

แนวความคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

ในบทนี้เป็นการกล่าวถึงแนวความคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ซึ่งเป็นพื้นฐานที่สำคัญ ในการนำไปใช้ศึกษา วิเคราะห์ วิจัย เกี่ยวกับการศึกษาแนวทางการพัฒนาย่านและชุมชนเมืองเทศบาลนครนครสวรรค์ เพื่อให้การวิเคราะห์มีหลักการและเหตุผล อันได้แก่

- 2.1 แนวความคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน
- 2.2 แนวความคิดเกี่ยวกับพัฒนาการของเมืองและชุมชน
- 2.3 แนวความคิดเกี่ยวกับชุมชนและชุมชนริมน้ำ
- 2.4 แนวความคิดเกี่ยวกับคุณค่าและเอกลักษณ์
- 2.5 แนวความคิดเกี่ยวกับย่านการค้า
- 2.6 แนวความคิดเกี่ยวกับการวางแผนพัฒนาชุมชน
- 2.7 กรอบแนวความคิด

2.1 แนวความคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน

เมื่อมนุษย์ต้องมีการเกี่ยวข้องกับสภาพพื้นที่ สิ่งแวดล้อมธรรมชาติต่าง ๆ โดยการนำเอา มาดัดแปลงให้เหมาะสมกับการตั้งชุมชน ก่อเกิดเป็นอาณาเขตครอบคลุมพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง โดย เกิดทั้งการขยายตัวและหดตัวของพื้นที่ที่ครอบครอง เรียกว่า “การตั้งถิ่นฐาน”

การตั้งถิ่นฐาน (Settlement) มีความหมายถึง การบุกเบิกเข้าอยู่อาศัยครอบครองพื้นที่ ส่วนหนึ่งใดของโลกที่ยังไม่มีผู้ใดอาศัยมาก่อน รูปแบบและขนาดการตั้งถิ่นฐานมีความซับซ้อน แตกต่างกันไป ตั้งแต่การตั้งถิ่นฐานเพียงครอบครัวเดียวอย่างโดด ๆ จนกลายเป็นหมู่บ้านใหญ่ น้อย เป็นชุมชนทั้งในชนบทและชุมชนเมือง การตั้งถิ่นฐานเป็นการแสดงออกถึงการจัดการพื้นที่ ของมนุษย์ในรูปแบบของอาคารบ้านเรือน ถนนหนทาง การใช้ที่ดิน รวมไปถึงผลกระทบต่าง ๆ ต่อ สิ่งแวดล้อม

ซอร์ลีย์ และแฮกเกต การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์หมายถึง มวลรวมอันซับซ้อนซึ่งเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันและมนุษย์กับสภาพแวดล้อม ส่วนแหล่งตั้งถิ่นฐาน คือรูปแบบที่มองเห็นชัดเจนจากภูมิประเทศ เป็นสิ่งที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพื้นที่ในอดีต จึงเน้นความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงระหว่างสภาพแวดล้อมทางกายภาพและทฤษฎีต่าง ๆ ที่มนุษย์เข้าครอบครองพื้นที่รวมถึงศึกษารูปแบบการกระจายของแหล่งตั้งถิ่นฐาน ลักษณะของแหล่งตั้งถิ่นฐานและมักจะวิเคราะห์เกี่ยวกับความสัมพันธ์กับรูปแบบทางกายภาพ

เบรก และ เวบบ์ การตั้งถิ่นฐานมนุษย์หมายถึง เครื่องมือ อุปกรณ์และความสะดวกสบายต่าง ๆ ที่มนุษย์คิดขึ้นมาเมื่อตั้งตัวอยู่เป็นหลักเป็นแหล่งแล้ว การตั้งถิ่นฐานจึงประกอบด้วย ตัวมนุษย์ อาคารบ้านเรือน ทรัพย์สินสมบัติ ถนนหนทาง ตลอดจนแนวรั้วที่กั้นตัวอาคารออกจากกัน นอกจากนี้ยังรวมไปถึงบทบาทหน้าที่และรูปร่างของแหล่งตั้งถิ่นฐานเป็นส่วนรวมด้วย สิ่งต่าง ๆ นี้เป็นผลรวมของวัฒนธรรมของสังคมหนึ่ง ๆ ซึ่งอาจแตกต่างกันไปจากสังคมอื่น

เทตเช การตั้งถิ่นฐานมนุษย์ หมายถึง เครื่องมือที่มนุษย์ใช้มากที่สุดเพราะหมายถึงสถานที่ที่มนุษย์ใช้เป็นที่อยู่อาศัยและปฏิบัติการกิจ เป็นรากฐานการพัฒนาค้า การบริหารและอุตสาหกรรม ทั้งยังเป็นสถานที่พักผ่อน แหล่งศึกษาอบรม และประกอบกิจกรรมทางด้านวัฒนธรรมและสังคมด้วย

ดอกซิดิส นักผังเมืองและนักวางแผน การตั้งถิ่นฐานมนุษย์หมายถึง การจัดรูปแบบพื้นที่ของมนุษย์ทั้งนี้เพื่อการอยู่อาศัยของมนุษย์ และยกระดับความเป็นอยู่ให้ดีขึ้นตามลำดับการตั้งถิ่นฐานมนุษย์จึงหมายถึงการพัฒนาของมนุษย์นั่นเอง การที่จะเข้าใจการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ได้ต้องอาศัยมิติของเวลาและสถานที่ และเริ่มด้วยจักรภพลงมาถึงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ บรรยากาศ ตัวมนุษย์ และการตั้งถิ่นฐานที่มีขนาดตั้งแต่ที่อยู่อาศัยชั่วคราวไปจนถึงที่อยู่อาศัยถาวรและถาวร ดังนั้นการศึกษาการตั้งถิ่นฐานมนุษย์ต้องพิจารณาหลักเกณฑ์ 5 ประการ คือ มนุษย์ สังคม สภาพแวดล้อม ที่อาศัย และโครงสร้างพื้นฐานในลักษณะที่ละเอียดแต่ละอย่างและในที่สุดจึงผสมผสานเข้าเป็นหนึ่งเดียว

2.1.1 ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลือกที่ตั้งถิ่นฐาน

การเลือกที่ตั้งถิ่นฐาน ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลือกที่ตั้งถิ่นฐานสรุปได้ 3 ประการ คือ

- 1) ปัจจัยทางภูมิศาสตร์ ได้แก่ แหล่งน้ำ ที่ดอน ที่ที่ดินอุดมสมบูรณ์ และแหล่งแร่ เป็นต้น
- 2) ปัจจัยทางเศรษฐกิจ เป็นปัจจัยสำคัญที่มักเกิดคู่กับการตั้งถิ่นฐานของชุมชน และมีอิทธิพลต่อการขยายตัวเป็นเมืองต่อไปในอนาคต ได้แก่ บริเวณที่อยู่ใกล้แหล่งวัตถุดิบ บริเวณที่ตั้งโรงงานอุตสาหกรรม บริเวณเส้นทางคมนาคมตัดกัน บริเวณจุดเชื่อมของเส้นทางคมนาคม
- 3) ปัจจัยทางวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนความเชื่อของแต่ละกลุ่มชน ได้แก่ สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ สถานที่ประวัติศาสตร์ ลักษณะที่เป็นประเพณีนิยม หรือความเชื่อต่าง ๆ (วิลาวัณย์ เอื้อวงษ์กุล, 2542:11)

แม้ปัจจัยทั้งสามข้างต้นจะมีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ แต่แน่นอนความแตกต่างของแต่ละปัจจัยย่อมมีมากน้อยขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ความสะดวกในการคมนาคมขนส่ง รวมทั้งเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมและความเชื่อของแต่ละชุมชน เหตุนี้เองที่ส่งผลในการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มีลักษณะและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานที่แตกต่างกัน

2.1.2 การตั้งถิ่นฐานรูปแบบต่าง ๆ

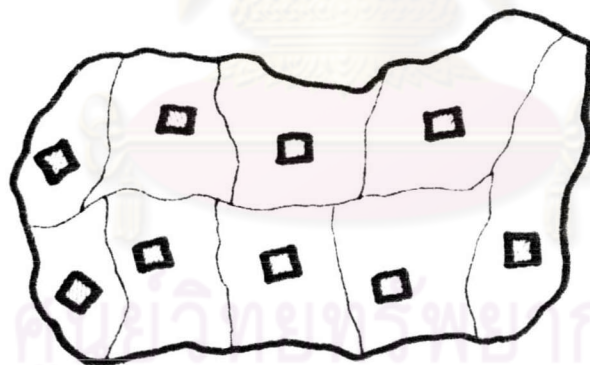
การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและชุมชนของคนในพื้นที่ราบลุ่มภาคกลาง เป็นไปตามอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ และพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของสังคมไทยซึ่งเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้และการปรับตัวของมนุษย์ (เอกวิทย์ ณ ถลาง, 2540:61) ทั้งด้านกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและการดำรงชีวิต โดยมากชุมชนในพื้นที่ภาคกลางซึ่งเป็นบริเวณราบลุ่มแม่น้ำจะมีการตั้งถิ่นฐานในลักษณะการรวมกลุ่มที่ขนาดไม่ใหญ่ (นำพวัลย์ กิจรักษ์กุล, 2528 : 52 อ่างโนจันท์นีย์ เลิศจินดาทรัพย์, 2535 : 25-26) ซึ่งสามารถแบ่งรูปแบบการตั้งถิ่นฐานไว้ ดังนี้

- รูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มหรือแบบกระจุกตัว (Cluster Settlement) พบมากในบริเวณที่ราบใกล้ปากแม่น้ำ บริเวณแยกของเส้นทางคมนาคม ระยะเวลาจะเป็นกลุ่มบ้านขนาดเล็กและขยายใหญ่ขึ้นเป็นหมู่บ้านและชุมชน พื้นที่โดยรอบจะใช้เป็นพื้นที่เกษตร ขนาดของชุมชนขึ้นกับระยะเวลาและการเพิ่มขึ้นของประชากร ซึ่งส่งผลให้เกิดกิจกรรมในด้านการค้าและบริการ

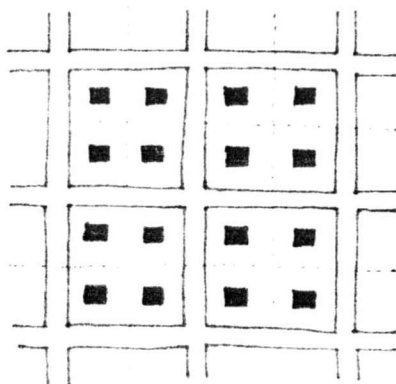
ภาพที่ 2.1 แสดงรูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มหรือแบบกระจุกตัว

- รูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย (Scatter Settlement) จะพบบริเวณที่มีการทำเกษตรกรรมแบบเข้มข้น ที่มีการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนในพื้นที่เกษตรของตนเอง บ้านเรือนจะอยู่ห่าง ๆ กันตามขนาดที่ดินของแต่ละครอบครัวโดยมีศูนย์กลางที่วัด โรงเรียน และตลาด การตั้งถิ่นฐานลักษณะนี้ส่งผลทางด้านเศรษฐกิจเพราะทำเกษตรกรไม่ต้องเสียเวลาในการเดินทางไปพื้นที่เพาะปลูก

ภาพที่ 2.2 แสดงรูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย

- รูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบเป็นระเบียบ (Uniform Settlement) เป็นการตั้งถิ่นฐานที่มีการวางแผนล่วงหน้าทำให้การใช้ที่ดินมีความเป็นระเบียบ เพื่อใช้ที่ดินให้เกิดประโยชน์สูงสุดตามลักษณะการตั้งถิ่นฐานของพื้นที่ พบมากในโครงการพัฒนาที่ดินต่าง ๆ

ภาพที่ 2.3 แสดงรูปแบบการตั้งถิ่นฐานเป็นระเบียบ

- รูปแบบการตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคม (Linear Settlement) พบในชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานเกาะตามแม่น้ำลำคลอง และถนน บ้านเรือนจะอยู่หนาแน่นตามแนวสองฝั่งของเส้นทางคมนาคม เพื่อความสะดวกและรวดเร็วในการเดินทาง โดยแบ่งออกเป็น

แม่น้ำ การตั้งถิ่นฐานบริเวณริมฝั่งแม่น้ำ เป็นการตั้งถิ่นฐานแบบแนวยาวลักษณะการตั้งบ้านเรือนจะเป็นแนวยาวตามเส้นทางคมนาคมที่สะดวก โดยอาจจะตั้งอยู่เป็นกลุ่มติดต่อกันในเขตที่เป็นชุมชนการค้า หรือทางแยกของเส้นทางคมนาคม ส่วนบริเวณที่อยู่ไกลออกไปจะมีการตั้งบ้านเรือนห่างกัน การตั้งถิ่นฐานบริเวณสองฝั่งแม่น้ำลำคลอง "RIVER LINEAR SETTLEMENT" เป็นลักษณะการตั้งถิ่นฐานดั้งเดิมของไทย เนื่องจากคนไทยส่วนใหญ่ประกอบอาชีพการกสิกรรม และเลี้ยงสัตว์ จึงจำเป็นต้องอาศัยน้ำในการอุปโภคบริโภคและใช้เป็นเส้นทางคมนาคม สำหรับพื้นที่การเกษตรจะอยู่บริเวณด้านหลังของที่อยู่อาศัย โดยมีรูปแบบความแตกต่างทางการตั้งถิ่นฐานดังนี้

การตั้งถิ่นฐานบริเวณริมฝั่งแม่น้ำส่วนใหญ่จะอยู่บริเวณที่เป็นคันดินธรรมชาติ (Natural Levee) ที่น้ำท่วมไม่ถึง หรือบริเวณที่ราบขั้นบันได (River Terrace) ส่วนมาเป็นการตั้งถิ่นฐานระยะแรก ๆ ของชุมชนเมืองหลวงหรือเมืองต่าง ๆ ของโลกมักจะตั้งอยู่ริมแม่น้ำทั้งสิ้น และแหล่งอารยธรรมต่าง ๆ ก็ได้พัฒนาจากบริเวณลุ่มแม่น้ำ โดยแม่น้ำมีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์เพราะเป็นแหล่งน้ำจืดอันสำคัญที่ทำให้เกิดอาหาร การคมนาคม สันทนาการเมืองต่าง ๆ มักจะตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำ (Fairchild,) โดยชุมชนสามารถใช้แม่น้ำเป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อกับบริเวณอื่นได้สะดวก นอกจากนี้แม่น้ำยังช่วยในการเผยแพร่วัฒนธรรมต่าง ๆ สู่บริเวณรอบนอกอีกด้วย

ความหนาแน่นของการตั้งถิ่นฐานบริเวณริมแม่น้ำแม่ น้ำจะมีความแตกต่างกัน โดยบริเวณที่ราบลุ่มน้ำตอนล่างซึ่งเป็นที่ราบน้ำท่วมถึงและที่ราบดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำจะเป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่นมากกว่าบริเวณลุ่มแม่น้ำตอนบน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพของน้ำในลำน้ำ ซึ่งจะมีหมู่บ้านตั้งอยู่มากกว่าลำน้ำที่มีน้ำบางฤดู นอกจากนี้การตั้งถิ่นฐานของประชากรจะหนาแน่นมากยิ่งขึ้นเมื่อระดับของลำน้ำสูงขึ้น และความหนาแน่นลดลงเมื่อความลาดเอียงของพื้นที่เพิ่มขึ้น

ลำคลอง เป็นทางคมนาคมทางน้ำอีกประเภทหนึ่งที่เกิดขึ้นจากการกระทำของมนุษย์ โดยขุดเพื่อเชื่อมระหว่างแม่น้ำกับแม่น้ำ ส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นแนวตรงและอยู่ในบริเวณที่ราบ เพื่อใช้เป็นแหล่งน้ำจืด การคมนาคมขนส่ง การเกษตร การอุปโภคและบริโภค ดังนั้นจึงเป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานของบ้านเรือนหรือเป็นที่ตั้งของเมืองต่าง ๆ

ภาพที่ 2.4 แสดงรูปแบบการตั้งถิ่นฐานตามริมแม่น้ำและลำคลอง

ถนน เส้นทางคมนาคมทางบกไม่ว่าจะเป็นรถยนต์หรือรถไฟเป็นเส้นทางที่เกิดขึ้นในระยะหลังที่ดึงดูดให้มีการอพยพจากพื้นที่บริเวณภายในที่เป็นแหล่งเกษตรกรรม ให้ออกมาตั้งถิ่นฐานบริเวณสองฝั่งของถนน ทั้งนี้ เพราะถือว่าเป็นเส้นทางคมนาคมที่สะดวกและรวดเร็วกว่าทางน้ำ จากการที่ถนนเป็นปัจจัยดึงดูดให้มีการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ดังจะเห็นว่าบางบริเวณกลายเป็นชุมชนใหญ่ หรือเป็นเมืองเกิดขึ้นเมื่อมีการพัฒนาเส้นทางคมนาคม นอกจากนี้ยังปรากฏว่าราคาที่ดินบริเวณใกล้ถนนจะสูงกว่าราคาที่ดินที่อยู่ไกลจากถนนออกไปด้วย

2.2 แนวความคิดเกี่ยวกับพัฒนาการของเมืองและชุมชน

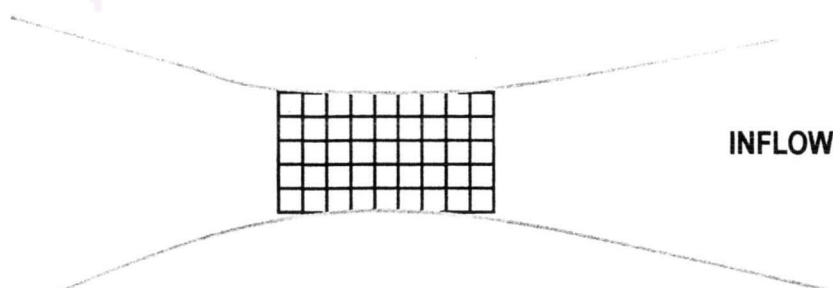
2.2.1 วิวัฒนาการของเมือง (Urban Evolution)

กระบวนการเป็นเมือง (Urbanization) นั้นเป็นสิ่งที่แสดงถึงวิวัฒนาการที่เปลี่ยนแปลงไปอยู่แล้ว แต่หากพิจารณาจากลักษณะโครงสร้างภายในเมืองที่ปรากฏให้เห็นเป็นแนวถนนและการใช้ที่ดินแล้ว Taylor (อ้างถึงใน Lowis Keeble, 1964 : 87) ได้แบ่งวิวัฒนาการของเมืองออกเป็น 4 ระดับ โดยการเปรียบเทียบกับชีวิตมนุษย์ในช่วงวัยที่ต่างกันอย่างน่าสนใจ ดังนี้

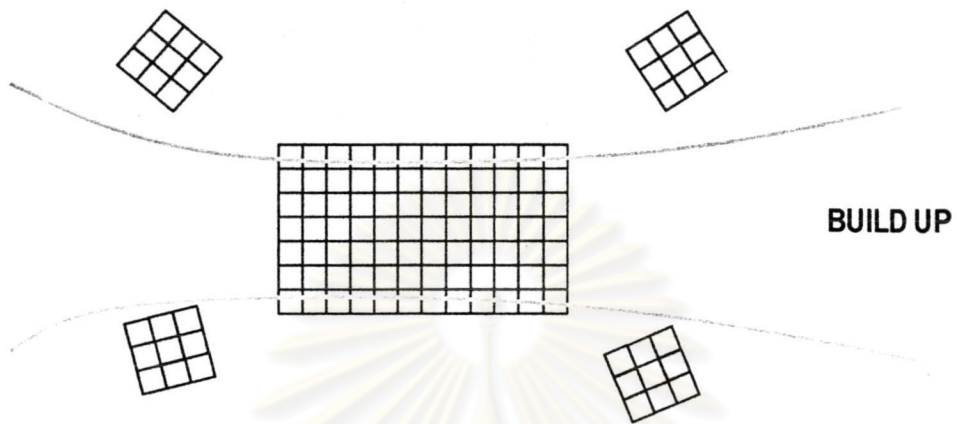
1. ขั้นแรก (Infantile) เริ่มจากการรวมตัวเป็นชุมชนเมืองขนาดเล็ก ซึ่งยังไม่มีการแบ่งแยกการใช้ที่ดินชัดเจน
2. ขั้นวัยรุ่น (Juvenile) เริ่มแบ่งที่ดินเป็นย่านพักอาศัย และมีอุตสาหกรรมเล็ก ๆ อยู่ในครัวเรือน
3. ขั้นผู้ใหญ่ (mature) โครงสร้างภายในเมืองแบ่งเป็นที่พักอาศัย พาณิชยกรรม และอุตสาหกรรมอย่างเห็นได้ชัด
4. ขั้นชรา (Senile) เป็นเมืองที่มีโครงสร้างภายในเมืองเสื่อมโทรม เนื่องจากการโตเต็มที่

อย่างไรก็ตาม วิวัฒนาการของเมืองตามแนวคิดนี้ก็ได้หมายความว่า จะต้องเกิดขึ้นในทุกขั้นตอน เพราะบางเมืองอาจมีวิวัฒนาการอยู่เพียงขั้นแรกขั้นเดียว แล้วไม่มีการพัฒนาสูงขึ้นอื่น ๆ ในขณะที่บางเมืองอาจมีการพัฒนาอย่างสม่ำเสมอและเรียนรู้การป้องกันเมืองไม่ให้พบกับสภาพเสื่อมโทรมจึงไม่ต้องพบกับวิวัฒนาการในขั้นสุดท้าย

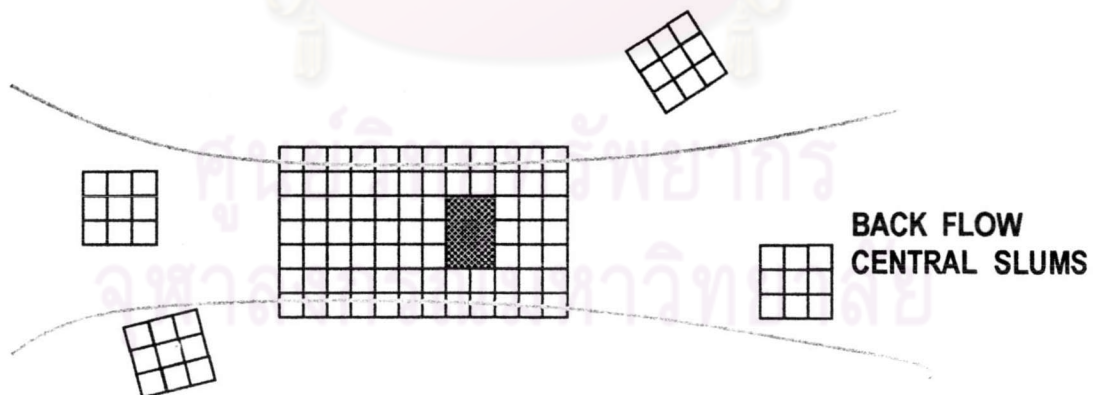
Patrick Geddes ได้แบ่งวิวัฒนาการของเมืองออกเป็น 4 ขั้น ตามลำดับ คือ ขั้นที่ 1 เริ่มกระจุกตัว (Inflow) เป็นขั้นเริ่มต้นของการรวมตัวเป็นชุมชนเมือง

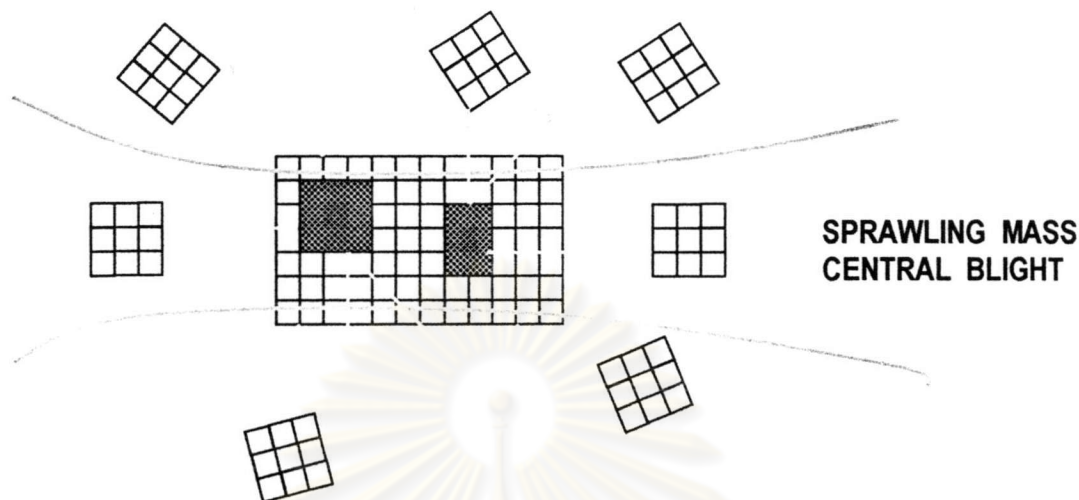
ชั้นที่ 2 มีการขยายตัวหนาแน่นขึ้น (build up) เป็นชั้นตอนที่มีการก่อสร้างอาคารอยู่หนาแน่นในศูนย์กลางและเริ่มมีการขยายตัวของเมืองออกไป

ชั้นที่ 3 เมืองขยายตัวออก (back flow) และศูนย์กลางเมืองเริ่มเสื่อมโทรม

ขั้นที่ 4 เมืองเจริญเติบโตแบบกระจาย (sprawling mass) และ ศูนย์กลางเมืองเสื่อมโทรม

2.2.2 พัฒนาการของหมู่บ้าน

พัฒนาการของหมู่บ้านและชุมชนภาคกลางในช่วง 40-50 ปีที่ผ่านมา กล่าวโดยรวมแล้ว หมู่บ้านภาคกลางเป็นหมู่บ้านที่เข้าสู่ระบบทุนนิยมรวดเร็ว และกว้างขวางยิ่งกว่าภาคอื่นใด เป็นเพราะสาเหตุ 2 ประการคือ ความพร้อมของพลังการผลิต ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร และเป็นเพราะว่าอยู่ใกล้กับเมืองหลวงซึ่งเป็นเมืองท่าและศูนย์กลางการพัฒนาเศรษฐกิจ แต่การขยายตัวของระบบทุนนิยมได้เปลี่ยนหมู่บ้านจากสภาพพอยังชีพและทำการค้าภายในเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่น หมู่บ้านที่อยู่ริมแม่น้ำอยู่บนที่ราบอันอุดมสมบูรณ์ และหมู่บ้านที่อยู่ในเขตเมืองชุมทางซึ่งมีเงื่อนไขอันเหมาะสมจะเปลี่ยนแปลงรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจการค้าเท่านั้น หมู่บ้านอื่น ๆ ที่อยู่ในเงื่อนไขที่ไม่เหมาะสมค่อย ๆ เข้าสู่การเปลี่ยนแปลงอย่างช้า ๆ มีขั้นตอนยาวนาน เงื่อนไขที่ชั้นสูงได้ทำการเปลี่ยนแปลงระบบ เช่น การขูดคูดอง การชลประทาน และการจัดระบบการค้าของราชอาณาจักร เป็นเงื่อนไขสมทบให้การเปลี่ยนแปลงนี้เร็วกว่าภาคอื่น ๆ ของประเทศไทย

ฤทัย ใจจงรัก (2539 : 5-7) พบว่า การเกิดหมู่บ้านหรือการตั้งหลักแหล่งในภาคกลางของประเทศไทย สามารถแบ่งได้เป็น 3 ลักษณะ ได้แก่

1. หมู่บ้านริมน้ำลำคลองและหมู่บ้านริมทาง

1) สภาพของหมู่บ้านทั่วไป เกิดการรวมตัวกันโดยธรรมชาติตามลักษณะสภาพภูมิศาสตร์ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการประกอบอาชีพ คนไทยส่วนใหญ่มีอาชีพเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ เช่น ทำนา ทำไร่ และทำสวน เป็นต้น ซึ่งอาชีพเหล่านี้จำเป็นต้องอาศัยน้ำเป็นปัจจัยสำคัญโดยตรง ซึ่งนอกจากจะใช้น้ำเพื่อการเพาะปลูกแล้ว น้ำยังมีความจำเป็นสำหรับกิน อาบ และเป็นเส้นทางคมนาคม จากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่งอีกด้วย ซึ่งการคมนาคมสมัยนั้นก็มีทั้งทางน้ำและทางบก แต่โดยทั่วไปแล้วทางน้ำจะมีความสะดวกและเป็นที่ยอมรับมากกว่า ด้วยความสะดวกดังกล่าวข้างต้นนี้จึงทำให้หมู่บ้านเกิดขึ้นตามริมน้ำลำคลอง ซึ่งเรียกว่า “หมู่บ้านริมน้ำ” และหมู่บ้านลักษณะนี้มักจะมีชื่อขึ้นต้นด้วยคำว่า “บาง” เช่น บางหญ้าแพรก บางกอกน้อย บางกอกใหญ่ บางปลาหมอ และบางปลาสร้อย โดยคำว่า “บาง” ในที่นี้จะหมายถึง หมู่บ้านหรือร้านค้าซึ่งปลูกเรียงรายไปตามแม่น้ำลำคลองหรือบริเวณใกล้ทะเล

เมื่อหมู่บ้านปรากฏขึ้นมาแล้ว สิ่งจำเป็นอื่น ๆ ก็มักเกิดตามมาภายหลัง อันได้แก่ ตลาดและวัด สำหรับตลาดนั้นเป็นศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนสินค้าซึ่งกันและกัน ต่อมาภายหลังได้ใช้เงินตราเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนแทน ด้วยเหตุดังที่กล่าวมานี้เป็นผลผลักดันให้เกิดร้านริมน้ำลำคลองขึ้นหมู่บ้านที่เกิดขึ้นนี้มักจะมีลักษณะยาวติดต่อกันไปตามลำคลองหรือแม่น้ำ ส่วนพื้นที่ด้านหลังมักเป็นสวนและถัดจากสวนออกไปเป็นทุ่งนาหรือไร่ หมู่บ้านลักษณะดังกล่าวนี้มักจะมีการขยายตัวไปทางยาวตามแนวลำน้ำ ซึ่งการขยายตัวเช่นนี้ทำให้ยากต่อการพัฒนาและการปกครอง ภายในหมู่บ้านมีศูนย์กลางอยู่ที่ “วัด” แต่โดยทั่วไปแล้ววัดมักจะเกิดขึ้นภายหลังจากที่ชาวบ้านมีความกินดีอยู่ดีอยู่แล้ว อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าจะเกิดขึ้นภายหลัง แต่วัดก็มีความสำคัญต่อหมู่บ้านเป็นอันมาก เพราะวัดเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้านและมีอิทธิพลในการประสานยึดเหนี่ยวให้หมู่บ้านดำรงอยู่ได้เป็นกลุ่มเป็นก้อน หมู่บ้านริมน้ำที่กล่าวมาทั้งหมดหากมีปริมาณมาก และขยายรวมตัวกันเข้าโดยมีขอบเขตและคันคูแล้ว หมู่บ้านก็จะกลายเป็นเมืองซึ่งมีลักษณะที่เรียกว่า “เมืองอกแตก” อันหมายถึง เมืองที่มีแม่น้ำหรือลำคลองขนาดใหญ่ผ่ากลาง เช่น เมืองสุพรรณบุรี

2) ลักษณะหมู่บ้านที่เกิดขึ้นริมทาง ในสมัยโบราณได้ใช้เกวียนเป็นยานพาหนะทางบกโดยใช้สัตว์ลากจูงหรือขับขี่ เช่น ช้าง ม้า วัว และควาย ฉะนั้นการเดินทางจึงมีขีดจำกัดตามกำลังความสามารถของสัตว์เหล่านั้น หากระยะทางจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่งไกลเกินกำลังของสัตว์ เกวียนก็ไม่สามารถไปถึงจุดหมายปลายทางได้ภายในหนึ่งวันก็จำเป็นต้องพักแรม รุ่งเช้าจึงเดินทางต่อไป ซึ่งบริเวณที่เกวียนหยุดพักแรมนี้ก็มักจะมีชาวบ้านชาวป่าที่อาศัยอยู่ในละแวกนั้นมาปลูกเพิงขายอาหารและสิ่งของเครื่องใช้แก่ผู้สัญจรผ่านไปมา รวมทั้งหาสิ่งของมาแลกเปลี่ยนกับชาวเกวียนด้วย ซึ่งต่อมากิจการค้าได้เจริญขึ้นและเกวียนผ่านไปมามากขึ้น ก็จะมีชาวบ้านมาปลูกเพิงขายของมากขึ้นตามลำดับ เพิงค้าขายเหล่านี้ก็ขยายออกไปตามแนวยาวและก็เพิ่มมากขึ้นจากหนึ่งแถวเป็นสองแถว และเมื่อเวลาผ่านไปผู้อยู่อาศัยมีความคุ้นเคยกับสถานที่บริเวณนั้นมากขึ้นจึงได้ปลูกเป็นเรือนถาวรขึ้นแทนเพิงค้าขาย โดยจัดให้พื้นที่ส่วนหนึ่งเป็นที่พักอาศัยและอีกส่วนหนึ่งเป็นที่ค้าขาย เมื่อมีจำนวนหลังคาเรือนมากขึ้นจึงได้กลายเป็นหมู่บ้านไปในที่สุด และด้านหลังของหมู่บ้านก็มักจะเป็นสวน ไร่ นา ซึ่งมีลักษณะคล้ายบ้านริมน้ำ

2. หมู่บ้านดอน

ในกรณีที่น่า ไร่ อยู่ห่างจากแม่น้ำลำคลองก็อาจมีหมู่บ้านเกิดขึ้นได้เช่นกัน แต่บริเวณอันเป็นที่ตั้งหมู่บ้านมักจะตั้งอยู่บนพื้นที่ซึ่งสูงกว่านา ไร่ ชาวบ้านจะสร้างเรือนอยู่รวมกันเป็นกลุ่มและแยกกันออกไปทำนา ในหมู่บ้านมักจะมีสระน้ำหรือบึงขนาดใหญ่เพื่อไว้กินไว้ใช้ ส่วนน้ำเพื่อการเกษตรกรรมนั้นก็ได้ออกมาจากน้ำฝนและน้ำป่าในเดือน 11 หรือเดือน 12 หมู่บ้านลักษณะเช่นนี้เรียกว่า "บ้านหรือดอน" ตัวอย่างเช่น บ้านสระยายโสม บ้านโป่งลาน บ้านทับกระดาน บ้านโพธิ์ บ้านต่อ ดอนกลาง ดอนมะนาว ดอนเจดีย์ ดอนกระเบื้อง ดอนหัวทราย และดอนไผ่ช่องลม เป็นต้น

3. หมู่บ้านกระจัดกระจาย

หมู่บ้านในลักษณะที่ 3 นี้เกิดจากการรวมตัวกันของบ้านเรือนหลาย ๆ หลัง ซึ่งแต่ละหลังก็อยู่อย่างกระจัดกระจายและโดดเดี่ยว กล่าวคือ อยู่เป็นหลัง ๆ ห่างกันมาก โดยทั่วไปแล้วเรือนแต่ละหลังมักจะตั้งอยู่ในที่นาหรือที่สวนของตนเอง หมู่บ้านในลักษณะเช่นนี้ลำบากต่อการพัฒนาเป็นอย่างดี ดังจะเห็นได้จากหมู่บ้านในบางส่วนของภาคกลางซึ่งสภาพความเป็นอยู่สังคม ประเพณี และคตินิยมอันเครือญาติของหมู่บ้านในลักษณะนี้จะไม่เข้มเหมือนหมู่บ้านลักษณะอื่น ๆ

2.2.3 ปัจจัยการเจริญเติบโตและพัฒนาการของเมือง

มานพ พงศทัต (2527) สาเหตุของการเจริญเติบโตของชานเมืองที่อยู่ใต้อิทธิพลเมืองขนาดใหญ่ โดยเน้นการพิจารณาปัจจัยหลักที่จะทำให้การใช้ที่ดินเปลี่ยนแปลงไปในอนาคตนั้น อาจกำหนดเป็นปัจจัยหลัก 4 ตัว คือ

1) ประชากรที่เพิ่มขึ้น (Population) มีจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นจะทำให้มีความต้องการพื้นที่สำหรับที่อยู่อาศัย พักผ่อน ทำงานมากขึ้นเป็นเงาตามตัว

2) การให้บริการทางด้านการคมนาคมและการเข้าถึง (Transportation Services & Accessibility) ปัจจัยประการสำคัญที่ส่งรอลงมา การให้บริการด้านการคมนาคม

3) การควบคุมของรัฐ (State Control) ปัจจัยสำคัญต่อเนื่องมาก็คือ การที่มีการควบคุมการใช้ที่ดินจากรัฐ ในประเทศที่พัฒนาแล้วมีการจัดทำผังเมืองรวม และผังเมืองเฉพาะ โดยการวางแผนชี้แนะและควบคุม

4) ราคาที่ดิน (Land Cost) ปัจจัยหลักที่สำคัญที่เป็นตัวกำหนดการใช้ที่ดินในอนาคต คือราคาที่ดินที่สูงย่อมจะใช้ในกิจกรรมที่ให้ผลตอบแทนสูง ราคาที่ดินต่ำจะใช้ในกิจกรรมที่ให้ผลตอบแทนต่ำ ดังนั้นราคาที่ดินจะเป็นปัจจัยที่สำคัญในการระบุถึงกิจกรรมที่จะใช้ในอนาคด้วย

ข้อสังเกตในการสำรวจเพื่อช่วยในการเข้าใจอดีต วิวัฒนาการ และสภาพปัจจุบันของสภาพแวดล้อมเมือง (จรรยาพร รัชมีแพทย์, 254 : 24-25)

1. สิ่งก่อสร้าง สามารถบอกเราได้ว่าใครที่อาศัยอยู่ หรือใช้มัน มีการเปลี่ยนแปลงอะไร และมีจุดอ่อนอะไรบ้างสำหรับการเปลี่ยนแปลงในอนาคต อย่างไรก็ตามสิ่งก่อสร้างดูจะกว้างเกินไปในการพิจารณาลักษณะเฉพาะ นอกจากนี้ยังเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องพิจารณาสิ่งก่อสร้างในลักษณะที่เป็นกลุ่มมากกว่าที่จะแยกเดี่ยว สิ่งที่เราควรพิจารณาประกอบด้วยรูปแบบทางสถาปัตยกรรม จุดประสงค์ในการสร้างหรือการใช้งาน ขนาดวัสดุที่ใช้คุณภาพ คุณภาพการออกแบบ สภาพและการบำรุงรักษา
2. ที่ดินและภูมิทัศน์ ที่ดินสามารถบ่งบอกฐานะทางเศรษฐกิจ เชื้อชาติ ค่านิยม ผู้สังเกตอาจสังเกตว่ามีการใช้พื้นที่นอกร้านอย่างไร โดยใคร มีการทำอาหารกันนอกร้านหรือไม่มีการดูแลพื้นที่บริเวณบ้านอย่างไร คุณภาพของสภาพภูมิทัศน์มีความสำคัญเท่า ๆ กับคุณภาพของสิ่งก่อสร้าง นอกจากนี้ยังมีเรื่องของชนิดของต้นไม้และดอกไม้ และการจัดวางสภาพภูมิทัศน์ ซึ่งจะมีผลต่อการสื่อสารกันระหว่างเพื่อนบ้าน
3. การใช้สิ่งก่อสร้างและที่ดิน การใช้ที่ดินสามารถสังเกตได้โดยตรงซึ่งจะสามารถระบุถึง

ธรรมชาติของกิจกรรมที่เกิดขึ้นด้วย ขนาดของพื้นที่ทำให้เรารู้ว่ามีคนจำนวนมากเท่าไรที่ทำกิจกรรมเกิดขึ้นตอนไหน นอกจากนี้การขาดการใช้ที่ดินบางประเภทและระดับความเข้มของการใช้ที่ดินยังแสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตของคนในพื้นที่นั้นด้วย กล่าวคือ ผู้ที่อยู่อาศัยในพื้นที่ที่มีความหนาแน่นสูงอาจจะพอใจหรือมีความต้องการแหล่งพักผ่อนหย่อนใจที่อยู่ห่างจากบ้านมากกว่าผู้ที่อยู่อาศัยบนพื้นที่ที่มีความหนาแน่นต่ำ

4. พื้นที่สาธารณะ สามารถบอกถึงการพัฒนาการเชิงประวัติศาสตร์ การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นได้ โดยสังเกตสิ่งต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ ชื่อถนน ความกว้างของถนน ทางเดิน วัสดุที่ทำทางเดิน ต้นไม้ และการบำรุงรักษา การรักษาความสะอาด
5. ผังและรูปแบบของถนน แสดงให้เห็นระดับการพัฒนา เหตุการณ์สำคัญ ๆ โครงการสาธารณะ รูปแบบที่ธรรมดาและแบบที่ไม่ธรรมดา รูปแบบถนนที่ไม่ธรรมดาบ่งบอกเป็นนัยว่าพื้นที่นั้นมีการเพิ่มขึ้นของประชากรโดยไม่ได้มีการวางแผน มาตราส่วนและขนาดของบล็อก พื้นที่ที่อยู่ในบล็อกขนาดเล็กมักจะเก่ากว่าพื้นที่ที่อยู่ในบล็อกขนาดใหญ่ นักพัฒนาพื้นที่ทั้งภาครัฐและเอกชนเชื่อว่าบล็อกที่มีขนาดใหญ่ นั้นน่าจะมีประสิทธิภาพในการใช้ที่ดินได้สูงกว่า เพราะบล็อกขนาดใหญ่ทำให้เกิดจุดเชื่อมต่อน้อยกว่าและสามารถทำให้ใช้ความเร็วได้ สร้างถนนน้อยกว่าซึ่งทำให้ค่าใช้จ่ายในการดูแลรักษาน้อยกว่า
6. การจัดวางสิ่งก่อสร้าง การจัดวางสิ่งก่อสร้างใช้เป็นตัววัดค่านิยมของชุมชนและการสื่อสารกันของคนในชุมชนได้ เนื่องจากบ้านยังปลูกติดกันเท่าใดก็ทำให้เกิดการประสานตากันมากขึ้นเท่านั้น รวมทั้งการตอบสนองกับปัญหาที่เกิดในชุมชน

2.3 แนวความคิดเกี่ยวกับชุมชน และชุมชนริมน้ำ

ในส่วนนี้จะเป็นการศึกษาแนวความคิดที่เกี่ยวกับความหมายของชุมชนในภาพรวม และการให้ความหมายของชุมชนริมน้ำในแง่มุมต่าง ๆ รวมถึงองค์ประกอบและลักษณะเฉพาะของชุมชนริมน้ำ ทั้งรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน องค์ประกอบทางกายภาพที่สะท้อนการดำรงชีวิต การเปลี่ยนแปลง และความเชื่อมโยงของชุมชนริมน้ำกับพื้นที่โดยรอบ เพื่อใช้อธิบายพัฒนาการตลอดจนคุณค่าและเอกลักษณ์ของพื้นที่ศึกษา ซึ่งเป็นชุมชนที่เริ่มตั้งถิ่นฐานริมน้ำมาตั้งแต่อดีต

2.3.1 ความหมายของชุมชน

ในทศวรรษที่ผ่านมากระแสที่สนับสนุนเรื่องความเป็นชุมชน หรือองค์กรชุมชน (Localization) ได้กลายมาเป็นกระแสหนึ่งที่ไหลขนานไปกับกระแสโลกาภิวัตน์ (Globalization) อย่างไรก็ตามคำว่าชุมชน เป็นคำที่นิยามความหมายได้ยาก เพราะชุมชนกับหมู่บ้านในหลายกรณีก็ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน บางหมู่บ้านอาจไม่มีความเป็นชุมชนเหลืออยู่เลย เพราะคนในหมู่บ้านไม่มีความสัมพันธ์ต่อกัน ไม่มีการจัดการชุมชนร่วมกันเลย (สีลาภรณ์ นาครทรรพ, 2541 : 234)

คำว่า “ชุมชน” มีผู้ให้ความหมายไว้มากมาย แต่โดยรวม “ชุมชน” มีความหมายคือ บริเวณหรือสถานที่หนึ่งที่ใดที่มีผู้คนอาศัยอยู่ ซึ่งกลุ่มคนเหล่านั้นตั้งถิ่นฐานอยู่รวมกัน เพราะมีความต้องการและผูกพันด้วยกัน พึ่งพาอาศัยด้วยกัน

พจนานุกรม Webster's New American Language ให้ความหมายไว้ว่า “ชุมชน” หมายถึงกลุ่มคนที่อยู่ในท้องที่หรือในเมืองเดียวกัน มีอาณาบริเวณที่มีกลุ่มคนอยู่รวมกัน ชนกลุ่มหนึ่งที่มีความสนใจในเรื่องต่าง ๆ คล้ายกัน” (รัชนิกร เศรษฐ, 2533 : 11)

พจนานุกรมศัพท์ทางสังคมวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2524 ได้ให้ความหมายไว้ว่าชุมชนหรือประชาคม คือ

1) กลุ่มย่อยที่มีลักษณะหลายประการเหมือนกับลักษณะสังคม แต่มีขนาดเล็กกว่าและมีความสนใจร่วมที่จะประสานกันในวงแคบกว่า ชุมชนที่หมายถึงเขตพื้นที่ ระดับของความคุ้นเคยและการติดต่อระหว่างบุคคล ตลอดจนพื้นฐานความยึดเหนี่ยวเฉพาะบางอย่างที่ทำให้ชุมชนต่างไปจากกลุ่มเพื่อนบ้านชุมชนมีลักษณะทางเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตนเองที่จำกัดมากกว่าสังคม แต่ภายในวงจำกัดเหล่านั้นย่อมมีการสังสรรค์ใกล้ชิดดีกว่าและความเห็นอกเห็นใจลึกซึ้งกว่า อาจมีเฉพาะบางประการที่ผูกพันเอกภาพ เช่น เชื้อชาติ ต้นกำเนิดของชาติ หรือศาสนา

2) ความรู้สึกและทัศนคติทั้งหมดที่ผูกพันปัจเจกบุคคลให้รวมเป็นกลุ่ม (ราชบัณฑิตยสถาน, 2524 : 112) องค์ประกอบที่รวมกันเป็นชุมชนนั้นโดยทั่วไปแล้วจะต้องมีองค์ประกอบดังนี้

1. คนหรือกลุ่มบุคคล
2. มีอาณาเขตครอบคลุมบริเวณหนึ่งบริเวณใด
3. ความสนใจร่วมกัน ซึ่งจะทำให้เกิด
 - การปฏิบัติระหว่างกัน

- ความสัมพันธ์ระหว่างกัน
- การรวมกันอยู่ในอาณาเขตนั้น (สัญญา สัญญาวิวัฒน์, 2515 : 19)

ชุมชนในทางสังคมวิทยา (จิตติวัฒน์ นงนุช, 2542 : 5) หมายถึง สถานที่ที่คนใช้ตั้งบ้านเรือนและทำกิจกรรมต่าง ๆ โดยมีองค์ประกอบสำคัญ 3 ประการ ได้แก่

1. พื้นที่ทางภูมิศาสตร์ (Geographical Area)
2. การปะทะสัมพันธ์ทางสังคม (Social Interaction)
3. ความผูกพันร่วมกัน (Common Tied)

Warren (1972) ให้นิยามของชุมชนว่า มีความหมายทั้งในแง่จิตวิทยา และภูมิศาสตร์ โดยที่ชุมชนสามารถสังเกตได้จากการมีกิจกรรม และระบบการกำหนดคุณค่าทางสังคมของคนในชุมชนนั้นตลอดจนการมีพื้นที่เฉพาะที่มีผู้คนเกาะกลุ่มกัน ซึ่งมีองค์ประกอบดังนี้

1. อาคารและบ้านพักอาศัย (Residential)
2. ขอบเขตทางภูมิศาสตร์ (Geography Boundary)
3. ความเชื่อมโยงระหว่างกัน (Mutual Relationship)
4. การจัดระเบียบทางสังคม (Social Organization)
5. ความมีจิตสำนึกสำหรับชุมชน (Community Conciousness)

Lozono (1990) ได้ให้นิยามของชุมชนเมือง (Urban Community) ว่าเป็นสถานที่ซึ่งให้ทางเลือกในการปฏิสัมพันธ์ในรูปแบบที่หลากหลายแก่คนในชุมชนและแสดงตัวออกมาในลักษณะของพฤติกรรมหรือการกระทำที่ตึงาม ซึ่งมีการยึดถือสืบต่อกันมาจนกลายเป็นระบบการให้คุณค่าทางสังคมของชุมชนนั้น ๆ ในขณะ Poplin, Dennis E. มองชุมชนใน 3 สถานะ คือ

1) หน่วยของถิ่นที่อยู่ (Territorial Unit) ชุมชนจะเกิดในที่ซึ่งมีทรัพยากรธรรมชาติและเส้นทางคมนาคมผ่าน ในขณะที่ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่มีอิทธิพลต่อชีวิตคนในชุมชน มนุษย์ก็จะปรับและดัดแปลงสภาพกายภาพของชุมชนตามความต้องการทางกฎหมาย ค่านิยม และกิจกรรมทางเศรษฐกิจของคนในชุมชน

2) หน่วยของการจัดองค์กรทางสังคม (Social Organization Unit) ชุมชนถูกมองว่าเป็นระบบสังคมอันหนึ่งซึ่งประกอบด้วยระบบย่อย ๆ ซึ่งทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่น อันได้แก่

- การถ่ายทอดทางวัฒนธรรมให้แก่สมาชิกใหม่ของสังคม (Socialization)
- การควบคุมทางสังคม (Social Control)
- การมีส่วนร่วมในสังคม (Social Participation)

- การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (Mutual Support)
- การผลิต บริโภค และการกระจายสินค้าและบริการภายในชุมชน
(Production – Consumption – Distribution)

นอกจากนี้ชุมชนยังถูกมองว่าเป็นโครงข่ายการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมอีกด้วย การติดต่อสัมพันธ์กันจะเกิดขึ้นระหว่างบุคคล กลุ่มสถาบันต่างระดับกัน เรียกว่า เป็นการเชื่อมโยงในแนวตั้ง (Vertical Ties) การปฏิสัมพันธ์กันในระดับชุมชนจะอยู่ในรูปแบบใหญ่ 3 แบบ คือ

- การร่วมมือกัน (Cooperation)
- การแข่งขันกัน (Competition)
- ความขัดแย้งกัน (Conflict)

3) หน่วยทางจิตใจและวัฒนธรรม (Psychocultural Unit) ความรู้สึกที่ว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน เป็นความผูกพันร่วมกันของคนที่อยู่อาศัยอยู่ในชุมชนนั้น การที่คนมีความรู้สึกว่าเขาเป็นคนถิ่นนั้นถิ่นนี้ ทำให้เขาเกิดความรู้สึกมั่นคงเพราะมีที่ยึดเหนี่ยว ความรู้สึกนี้จะเรียกว่า Community Sentiment มีอยู่เพราะสมาชิกของชุมชนมีค่านิยม กฎเกณฑ์ทางสังคม และเป้าหมายร่วมกัน ถ้าหากชุมชนใดขาด Community Sentiment จะทำให้เกิดปัญหาสังคม เช่น อาชญากรรม ความไม่สงบทางสังคม ซึ่งจะทำให้การควบคุมทางสังคมทำได้ลำบาก (Poplin, 1972)

แนวความคิดชุมชนนิยมที่เน้นวัฒนธรรมของชุมชนมองว่าความเป็นปึกแผ่นของชุมชน (Community Solidarity) สามารถเป็นรากฐานให้กับการเกิดสำนึกในประชาสังคม ซึ่งจะเกิดการสืบทอดกันตามวัฒนธรรมดั้งเดิม ถึงแม้ราษฎรจะมีข้อจำกัดในการครอบครองผลผลิตรวมถึงข้อจำกัดในการครอบครองที่ดิน แต่ทว่าการเกิดชุมชนการค้าภายในหมู่บ้าน วัด โบสถ์ ก็สามารถทำให้สมาชิกในหมู่บ้านรู้สึกเป็นพวกพ้องเดียวกันได้

แนวความคิดปัจเจกนิยมที่เน้นวัฒนธรรมของพลเมือง มองว่าการมีสิทธิในการครอบครองผลผลิตและที่ดิน รวมถึงสิทธิทางการค้าที่เป็นเสรีอย่างแท้จริงเท่านั้น จึงจะเป็นพื้นฐานที่ทำให้เกิดสำนึกการปกครองตนเอง และท้ายที่สุด เมื่อสมาชิกรู้สึกถึงการเป็นเจ้าของเมือง ก็ยังเกิดสำนึกในการปกครองร่วมกันและก่อเกิดเป็น “ประชาสังคม” ตามมา (จันทส เพียรธรรม, 2542 : 43-44)

ชุมชนในแง่ของสังคมวิทยา จึงให้ความสำคัญกับคนหรือบุคคลในการเป็นกลไกหลักของชุมชนที่ก่อให้เกิดการตั้งถิ่นฐานและการครอบครองพื้นที่หนึ่ง เพื่อเข้าไปจัดการและแบ่งปันทรัพยากรในพื้นที่ให้กับคนหรือชุมชน จนเกิดเป็นระเบียบกฎเกณฑ์ต่าง ๆ มีการจัดองค์กรภายในชุมชนทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ เป็นส่วนหนึ่งของการเริ่มต้นชีวิตและกิจกรรมต่าง ๆ ภายในชุมชน

ความหมายของชุมชนในการศึกษาครั้งนี้จึงมุ่งเน้นประเด็นไปที่การปะทะสัมพันธ์ทางสังคมเนื่องจากระบบการคมนาคมและการสื่อสารสมัยใหม่ ทำให้การเชื่อมโยงระหว่างบุคคลไม่ถูกจำกัดเฉพาะพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งโดย Homan (1993) ได้ให้นิยามของชุมชนสมัยใหม่ว่าประกอบไปด้วยกลุ่มคนที่มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งร่วมกัน และมีการเชื่อมโยงถึงกันด้วยวิธีใดวิธีหนึ่ง ซึ่งอาจเกิดในที่พักอาศัย ย่านหรือเมือง หรืออาจจะเป็นกิจกรรมหรืองานที่เชื่อมโยงผู้คนเข้าด้วยกันก็ได้

2.3.2 ชุมชนริมน้ำ

2.3.2.1 ความหมายและองค์ประกอบของชุมชนริมน้ำ

ไพฑูถย์ เครื่องแก้ว ณ ลำพูน (2518) ชุมชนริมน้ำ หมายถึง ชุมชนที่มีอาคารบ้านเรือนสิ่งปลูกสร้างเรียงรายตามริมน้ำ และเป็นชุมชนที่มีความเชื่อมโยงความสัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง มีลักษณะคล้ายกับชุมชนชนบท มีการประกอบอาชีพแบบสังคมเกษตรกรรม มีความผูกพันกับครอบครัวและสืบสานวัฒนธรรมยึดมั่นในขนบธรรมเนียมแบบท้องถิ่น

สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา (2529) ชุมชนริมน้ำ หมายถึง ลักษณะการตั้งถิ่นฐานที่มีรูปลักษณะโดดเด่นของชุมชนไทย มีการสร้างอาคารบ้านเรือนลงบนน้ำประกอบด้วยเรือนแพหรือเป็นลักษณะชุมชนสะพานน้ำสะพานบก คือ เป็นชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ ลำคลองหรืออยู่ในน้ำตื้น ๆ รวมทั้งบริเวณน้ำท่วม ซึ่งใช้ประโยชน์จากน้ำในการสัญจรและระดับส่งสินค้าตลอดจนการอุปโภคบริโภค ประกอบด้วยเรือนไม้ยกพื้นสูง ดังนั้นสังคมไทยจึงมีวิถีการดำเนินชีวิตแบบชาวน้ำ คือ การสร้างถิ่นฐานอยู่แบบง่าย ๆ ตามแม่น้ำลำคลอง ซึ่งอาจจะเป็นการอยู่ในน้ำเลยที่เดียวหรืออยู่บนตลิ่งก็ได้

ฉัตรชัย พงศ์ประยูร (อ้างในพรรณทิพย์ เปี่ยมพุกทากุล, 2537 : 5-7) กล่าวถึงรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนบริเวณแม่น้ำ ลำคลอง (River Linear Settlement) ว่าเป็นการตั้งถิ่นฐานแนวยาว (Linear Settlement) บ้านเรือนจะอยู่เรียงรายทั้งสองฟากของเส้นทางคมนาคม และด้านหลังที่พักอาศัยมักใช้เป็นพื้นที่ทำการเกษตร ในขณะที่เขตการค้าหรือตลาดของชุมชนจะอยู่บริเวณจุดตัดหรือทางแยกและมีการกระจุกตัวหนาของกลุ่มอาคาร

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2540 : 63-65) อธิบายลักษณะของชุมชนริมน้ำว่าจะมีการสร้างบ้านเรือนเป็นแนวยาวไปตามลำน้ำทั้งสองฝั่งในลักษณะสะพานน้ำสะพานบก โดยมีเรือนจำนวนมากตั้งอยู่ในน้ำหน้าตลิ่งเป็นแถวแรก แล้วต่อด้วยกลุ่มเรือนที่ตั้งอยู่บนตลิ่งหรือหลังตลิ่งขึ้นไปอีกหนึ่งหรือสองแถว ขึ้นกับอายุและความแออัดของชุมชน

สุนทร ชูดิธรานนท์ (2540) และ ส.พลายน้อย (2525) ที่กล่าวว่าพื้นฐานการดำเนินชีวิต และโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่มีความผูกพันกับการเกษตรกรรม วิถีชีวิตผู้คนจึงมีความผูกพันกับสายน้ำ การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนจะอยู่ริมน้ำหลังบ้านมักเป็นสวนถัดออกไปจะเป็นทุ่งนาและป่าละเมาะจากริมน้ำถึงพื้นที่เพาะปลูกเชื่อมจะด้วยคลองเล็ก ๆ ซึ่งมาจากแม่น้ำโดยใช้เป็นทางสัญจรเข้าสู่พื้นที่เพาะปลูก

เทิดศักดิ์ เตชะกิจขจร (2542) ชุมชนริมน้ำคือ ชุมชนที่มีองค์ประกอบ คือ

- 1) วัด เป็นที่รวมจิตใจของผู้คนชาวพุทธ หรือ โรงเจ (ชาวจีน) ซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งคลอง สิ่งที่ยังบอกถึงจุดเริ่มต้นของการก่อกำเนิดของชุมชนริมน้ำ
- 2) ทำเรือร่วม บ้านริมคลองส่วนใหญ่จะมีที่ขึ้นลงเรือประจำบ้านอยู่ แต่กรณีที่บ้านอยู่เข้าไปในคลองสายคลองหรือคลองสวน ซึ่งเรือหางยาวหลักไม่วิ่งผ่าน ก็ต้องอาศัยเรือแท็กซี่ในบริเวณหนึ่งมาส่งที่ทำเรือร่วมดังกล่าว นอกเหนือจากทำเรือร่วมหน้าวัดแล้วบริเวณที่เป็นทำเรือนั้นถูกกำหนดโดยตำแหน่งก็เป็นจุดศูนย์รวมของชุมชน
- 3) ตลิ่งหรือเขื่อน เป็นตัวกำหนดแนวเขตของลำน้ำตามธรรมชาติ หรือเพื่อกันคลื่นซัดเดิมเริ่มจากตลิ่งดิน ต่อมาทำเขื่อนไม้ เปลี่ยนมาเป็นเขื่อนหินทิ้ง เพื่อรักษาหน้าดินและนำหินมาก่อเป็นกำแพงล้อมบ้านตนเองแล้วนำไปสู่การเทคอนกรีตหินที่รวมกันเป็นเขื่อนคอนกรีตเสริมเหล็กแบบถาวรในที่สุด

องค์ประกอบเหล่านี้นอกจากก่อให้เกิดลักษณะเฉพาะของพื้นที่แล้วยังสะท้อนถึงพื้นที่ที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนด้วย ซึ่งองค์ประกอบที่สำคัญที่แสดงความเป็นเอกลักษณ์ของชุมชนริมน้ำ แบ่งเป็น

- องค์ประกอบทางกายภาพ ได้แก่ สถาปัตยกรรมและสภาพแวดล้อมที่อยู่ริม 2 ฝั่งลำน้ำ ย่านหรือพื้นที่รองรับกิจกรรมของชุมชน การใช้ที่ดิน เส้นทางสัญจร ขอบเขตจุดหมายตา เป็นต้น
- องค์ประกอบทางสังคม ได้แก่ กิจกรรมทางวัฒนธรรม ประเพณี การละเล่น
- องค์ประกอบทางเศรษฐกิจ ได้แก่ ลักษณะการประกอบอาชีพ รายได้ และแหล่งกิจกรรมทางเศรษฐกิจ

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนริมน้ำ ในลักษณะเป็นแนวยาวขนานไปกับลำน้ำเป็นองค์ประกอบทางกายภาพที่นอกจากจะก่อให้เกิดลักษณะเฉพาะของการอยู่อาศัยแล้วยังสะท้อนถึงบทบาทความสัมพันธ์ระหว่างน้ำกับชุมชนทางด้านสังคม-เศรษฐกิจ วิถีชีวิตและวัฒนธรรมอีกด้วย

2.3.2.2 บทบาทความสัมพันธ์ของแม่น้ำลำคลองกับชุมชนไทย

การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของชุมชนริมน้ำในมิติทางประวัติศาสตร์นั้น ถือเป็นพัฒนาการของการปรับตัวเพื่อการดำรงอยู่ของกลุ่มชน ท่ามกลางองค์ประกอบพื้นฐานทางสิ่งแวดล้อม และกระแสผลักดันจากภายนอกร่วมกันเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดรูปแบบของชุมชน และวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชน ซึ่งในทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่แถบน้ำภาคกลาง ในสมัยโบราณเมืองหรือชุมชนส่วนใหญ่ของไทยจะเอาแม่น้ำลำคลอง หรือลำน้ำที่ขุดขึ้นเป็นคูเมืองเพื่อป้องกันข้าศึก การคมนาคม และเศรษฐกิจแล้วยังมีความสำคัญต่อการเกษตร วัฒนธรรม นอกจากนี้ยังมีการใช้น้ำเพื่ออุปโภคบริโภค รวมถึงการบรรเทาความร้อนของสภาพภูมิอากาศประเทศไทยและการระบายสิ่งโสโครกไปในตัวด้วย โดยอาศัยคูเมืองที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำลำคลองที่มีอยู่ตามธรรมชาติ ทำให้เกิดลักษณะเฉพาะของการตั้งถิ่นฐานและวัฒนธรรมการดำรงชีวิตของชุมชนริมน้ำ ซึ่งทัศนียภาพของลำน้ำที่มีสายน้ำที่สะอาด ทำให้บ้านเมืองมีสภาพน่าอยู่ และประชาชนมีสภาพจิตใจดี น้ำจึงผูกพันแทรกซึมกับวิถีชีวิตคนไทยมาโดยตลอด

- สภาพทางภูมิศาสตร์

ผืนอาหารผืนใหญ่ของประเทศไทย คือ บริเวณที่ราบลุ่มน้ำภาคกลาง เป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์และเป็นทำเลที่เหมาะสมต่อการตั้งถิ่นฐาน มีแม่น้ำ 4 สาย เรียงตัวกันไหลลงสู่อ่าวไทย ได้แก่ แม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่านกลางที่ราบภาคกลาง แม่น้ำท่าจีนแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งขวา แม่น้ำแม่กลองและแม่น้ำบางปะกงไหลขนานทางฝั่งขวาและซ้ายของแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำเหล่านี้ได้พัดพาโคลนตะกอนมาทับถมทำให้เกิดที่ราบอันอุดมสมบูรณ์เป็นศูนย์กลางการเพาะปลูก การค้าและเศรษฐกิจที่สำคัญของประเทศ เมืองสำคัญจึงตั้งอยู่ริมแม่น้ำเหล่านี้ เช่น กรุงเทพมหานคร ธนบุรี อโยธยา ฉะเชิงเทรา อ่างทอง สุพรรณบุรี ราชบุรี นครปฐม สมุทรสงคราม สมุทรสาคร เป็นต้น

- ลักษณะดินของชาวน้ำและสถาปัตยกรรม

ในการนี้จะพิจารณาถึงเรือนไทยซึ่งจะเห็นว่าเป็นสถาปัตยกรรมที่มีต้นกำเนิดมาจากชุมชนน้ำ และวิถีการดำรงชีวิตของชาวน้ำอย่างแท้จริง การที่เรือนไทยเป็นเรือนที่ยกพื้นสูงนั้นเนื่องจากต้องการความปลอดภัยจากสัตว์ร้าย เพื่อหนีน้ำท่วม เพื่อระบายอากาศ และเพื่อให้ได้ฤกษ์เป็นที่ทำงาน หรือเก็บสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ ทั้งนี้ต้นเหตุที่ทำให้มนุษย์สร้างบ้านยกพื้นสูงก็เพราะดินฐานเดิมมีลักษณะสะเทินน้ำสะเทินบก

ในปัจจุบันเรือนไทยหาดูได้ยาก เพราะค่านิยมเปลี่ยนไปและไม่ก็หาได้ยาก เรายังสามารถพบเห็นเรือนไทยได้ในบริเวณวัด ซึ่งกุฏิหลายแห่งเดิมเป็นเรือนธรรมดาซึ่งคหบดีผู้มั่งคั่งจะได้ยกถวายให้แก่วัด เรือนเหล่านี้มีใต้ถุนสูงเพื่อยกกับน้ำได้ ทางขึ้นบ้านมักประกอบด้วยนอกชานซึ่งอาจมีหนึ่ง หรือสองระดับสำหรับเวลาน้ำท่วมมากหรือน้อย นอกชานนี้มักสร้างเป็นศาลาเพื่อใช้เป็นที่รับแขก หรือพบปะสนทนากันได้ อันที่จริงชานบ้านมีลักษณะเหมือนกับแพขนาดใหญ่ซึ่งยกขึ้นมาบนบกแล้วใส่เสาให้พื้นสูง ซึ่งลักษณะเช่นนี้ พบที่ชานกุฏิวัดชนะสงคราม กรุงเทพฯ (ปัจจุบันรื้อออกแล้ว) และหมู่กุฏิวัดอัมพวัน

ความเชื่อในเรื่องการตั้งบ้านเรือนของสังคมไทยก็มีรายละเอียดมาก กล่าวคือ ในการปลูกเรือนคนโบราณจะไม่หันหน้าไปทางทิศตะวันตก นอกจากนั้นจะหันหน้าไปทางทิศใดก็ได้ โดยเฉพาะทางขึ้นหรือหน้าบ้านมักหันออกสู่ถนนหรือคลอง การวางตัวบ้านมักหันแนวยาวตามแนวตะวัน เพื่อเลี่ยงการรับแสงแดด และเปิดรับลมเต็มที่ เพราะลมพัดมาจากทางทิศใต้หรือ

ตะวันตกเฉียงใต้ ตามทิศทางของลมมรสุม การจัดหัวนอนไปตามทิศใต้ตามคติโบราณ หรือตามทิศตะวันออกตามคติพุทธเป็นองค์ประกอบทางด้านจิตใจ ซึ่งมีความสำคัญมากเพราะเกี่ยวกับพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ผูกพันกับบ้านตั้งแต่เริ่มสร้าง

ในขณะที่กระบวนการเป็นเมืองตามกระแสการพัฒนาสมัยใหม่ได้ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงรูปแบบของชุมชนในสังคมไทยทุก ๆ ด้าน เบื้อง เปลี่ยนสายสืบ (อ้างในเอกวิทย์ ณ ถลาง, 2540 : 77-79) เมื่อบ้านเมืองเต็มไปด้วยความเจริญ ถนนหนทางก็เข้าแทนที่การสัญจรทางน้ำ แม่น้ำลำคลองถูกปล่อยให้ตื้นเขิน เรือไม่ได้ถูกลงเรือและแทนที่ด้วยเรือยนต์ ขณะที่การใช้พื้นที่ไม่สัมพันธ์กับธรรมชาติ ไม่มีการจัดวางผังเมืองและรูปแบบอาคารให้เหมาะกับพื้นที่ ปัญหาจึงเกิดขึ้น การโยกย้ายถิ่นฐานของชุมชนเดิม และการเข้ามาของชนกลุ่มใหม่ที่เข้ามาพร้อมกับ การดำเนินชีวิตรูปแบบใหม่ ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพและ โครงสร้างทางสังคมของชุมชนเดิม การดำรงชีวิตที่อิงกับน้ำของพื้นที่จึงเริ่มปรับเปลี่ยนเข้าหาการ ดำรงชีวิตในสังคมเมืองบก

ฉัตรชัย พงศ์ประยูร (2536) กล่าวถึง ปัจจัยที่ทำให้เกิดความเชื่อมโยงของชุมชนริมน้ำ กับพื้นที่เมืองไว้ 7 ประการ คือ

1. การเชื่อมโยงทางกายภาพ ประกอบด้วยโครงข่ายถนน รวมถึงการขนส่งทางน้ำ
2. การเชื่อมโยงทางเศรษฐกิจ ชุมชนสามารถเป็นแหล่งผลิตสินค้าเกษตรแก่เมือง เป็นตลาดกลางให้กับสินค้าในเมืองไปสู่ครอบครัวเกษตร
3. มีการเคลื่อนย้ายประชากร ที่สามารถเดินทางไปทำงานในเขตเมืองหรือเขตชานเมือง
4. ปฏิสัมพันธ์ทางด้านเทคโนโลยี สามารถรับนวัตกรรมต่าง ๆ ทางด้านเทคโนโลยี ทั้งข่าวสารการพักผ่อนหย่อนใจ หรือการปรับปรุงระบบชลประทาน
5. ความเชื่อมโยงด้านบริการสังคม
6. ปฏิสัมพันธ์ทางด้านสังคม เช่น เครือญาติตลอดจนกิจกรรมและประเพณีทางศาสนาต่าง ๆ
7. ความเชื่อมโยงด้านการบริหาร สิทธิ และอำนาจในการบริหารพื้นที่

2.4 แนวความคิดเกี่ยวกับคุณค่าและเอกลักษณ์

คุณค่าของสิ่งทีควรอนุรักษ์เกิดจากความมีเอกลักษณ์ (Uniqueness) ซึ่งเป็นคุณสมบัติพิเศษเฉพาะในการสร้างจิตวิญญาณแห่งสถานที่ (Spirit of place) โดยตั้งอยู่บนแนวคิดลักษณะของเมือง (Character of town) ที่เป็นการศึกษาสิ่งที่เป็นคุณค่าในพื้นที่ระดับเมือง และระดับความเป็นย่านชุมชนทั้งในสิ่งที่เป็นเอกลักษณ์ทางรูปธรรม และนามธรรม ซึ่งองค์ประกอบในด้านต่าง ๆ ที่ประกอบกันเป็นเมืองนั้นจะเป็นสิ่งที่ทำให้เมืองมีลักษณะพิเศษแตกต่างออกไปจากพื้นที่อื่น ๆ

วิชัย ขจรปริदानนท์ (อ้างในกนกพร แก้วกั้งวาล : 2528, 10) กล่าวถึงแนวความคิดเรื่องคุณค่าในการอนุรักษ์ว่ามี 4 ประเภท คือ

1.คุณค่าทางประวัติศาสตร์และการศึกษา (Historical & Academic Value) เป็นคุณค่าที่เกิดจากความเข้าใจในความเป็นมาและเป็นไปของอาคาร สถานที่ หรือเมือง ซึ่งมีความสำคัญต่อการเรียนรู้ตัวตนของเมืองและชุมชน

2.คุณค่าทางศิลปะ (Aesthetic Value) เกิดจากความตระหนักถึงคุณค่าในงานศิลปะ โบราณวัตถุ และงานสถาปัตยกรรม ซึ่งเป็นมูลเหตุการอนุรักษ์ในยุคเริ่มแรก

3.คุณค่าทางสังคม-วัฒนธรรม (Socio-cultural Value) เป็นคุณค่าจากการคงอยู่ของลักษณะเฉพาะ (Continuity) ที่มีความต่อเนื่อง (Identity) ของสังคม โดยถือว่าพัฒนาการทางสังคมเป็นบันทึกที่มีชีวิตเป็นมรดกทางวัฒนธรรม เพื่อรักษาความสมดุลย์ของความสัมพันธ์ระหว่างอดีต ปัจจุบันและอนาคต

4.คุณค่าทางนิเวศวิทยา (Ecological Value) เป็นคุณค่าจากความสามารถในการใช้หรือจัดสรรทรัพยากรที่มีอยู่จำกัดอย่างมีประสิทธิภาพที่สุดทั้งในแง่กายภาพ เศรษฐกิจ และสังคม

2.4.1 องค์ประกอบที่มีคุณค่าในการอนุรักษ์

ปัจจัยการพิจารณาคูณลักษณะและองค์ประกอบทางกายภาพที่มีคุณค่าในการอนุรักษ์ คือสภาพการตั้งถิ่นฐานและสภาพแวดล้อมเมือง (Urban setting) จินตภาพของพื้นที่ (Sense of place) การเชื่อมโยงภายใน (Internal link) รูปแบบและการออกแบบ (Style & Design) และระบบกิจกรรมที่แสดงถึงวิถีชีวิตของชุมชน (Activity system)

2.4.1.1 องค์ประกอบพื้นฐานของเมือง

Kevin Lynch ได้กล่าวถึง องค์ประกอบพื้นฐาน 5 ประการของเมืองซึ่ง ผู้คนมักใช้ในการสร้างจินตภาพของตนเองเกี่ยวกับเมือง ไว้ในหนังสือ The Image of the City ได้แก่

- **ทางสัญจร (Pathways)** หมายถึง เส้นทางสัญจรหลักและรองที่ผู้คนใช้ในการสัญจรไปมา เมืองแต่ละเมือง มีโครงข่ายของถนนทั้งถนนหลักและรอง อาคารหลังหนึ่ง ๆ อาจมีทางเข้าออกหลายทางด้วยกัน โครงข่ายของถนนหลักในเมืองเป็นโครงข่ายของทางสัญจรส่วนรวมของเมือง ขณะที่ทางเดินเท้าในมหาวิทยาลัยก็เป็นทางสัญจรเฉพาะส่วนของเมือง

- **ย่าน (Districts)** เมืองทุกเมืองย่อมประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ หลาย ๆ ส่วน แต่ละส่วนที่เราเรียกว่า ย่าน หรือ ส่วน หรือ พื้นที่ ซึ่งสามารถพิจารณาความแตกต่างของแต่ละย่านได้จากลักษณะเด่นและการแผ่ขยายตัวของมัน มโนภาพของคนเราเกี่ยวกับเมืองจะเป็นภาพรวมของย่านต่าง ๆ ที่ประกอบเข้าด้วยกัน ทั้งย่านที่มีขอบเขตที่แน่นอนหรือซ้อนเหลื่อมกับย่านอื่น

รูปแบบของย่านมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับรูปแบบของเส้นทาง ขนาดของย่านอาจถูกมองกำหนดโดยธรรมชาติของเส้นทางที่ให้บริการในพื้นที่นั้น เช่น ย่านศูนย์กลางพาณิชยกรรมตามปกติจะมีเส้นผ่านศูนย์กลางไม่เกินความสามารถในการเดินเท้าหรือใช้รถเช่าในระยะสั้น ๆ ได้ ย่านพักอาศัยจะมีสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ของชุมชนซึ่งอยู่ในรัศมีของการเดินเท้า เป็นต้น

ในความเป็นจริงโดยทั่วไปมักพบว่ามีโอกาสเป็นไปได้ยากที่จะพบย่านที่มีลักษณะเฉพาะที่แยกประเภทได้อย่างชัดเจน ความสลับซับซ้อนดังกล่าวของเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการผสมผสานกิจกรรมหลาย ๆ ชนิดเข้าด้วยกันทำให้เราสับสนได้ ทั้งที่จริงแล้วมันเป็นเหตุปัจจัยสำคัญของความเป็นเมืองซึ่งช่วยให้เมืองมีสีสันและชีวิตชีวา เพื่อให้สามารถจำแนกลักษณะความแตกต่างระหว่างย่านภายในเมืองที่สลับซับซ้อนได้ เราจำเป็นต้องพิจารณาเพิ่มเติมถึงองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมและสภาพภูมิทัศน์ที่ก่อให้เกิดความต่อเนื่องของสิ่งที่ปรากฏแก่สายตาของเรา ได้แก่

- 1) ย่านที่เป็นองค์ประกอบหลักของเมือง (Principal Component Districts) จุดเริ่มต้นและสิ้นสุดของย่านนั้น ลักษณะเฉพาะทางกายภาพและกิจกรรมตลอดจนความเด่นชัดของตัวย่านขนาดของย่าน (Size) รูปร่าง ความหนาแน่น พื้นผิว จุดสังเกตและที่เว้นว่าง

2) ลักษณะที่ปรากฏให้เห็นทางกายภาพ (Physical Appearance) รูปทรงของอาคาร ความหนาแน่นของการก่อสร้าง บ้าย วัสดุที่ใช้ สนามหญ้า ความสูงต่ำของพื้นที่ จุดสังเกตจากรูปแบบของการสัญจร ตลอดจนลักษณะการผสมผสานของอาคารต่างประเภทกัน

3) กิจกรรม (Activity) ที่เป็นหลักในพื้นที่ ประเภทของประชากรและการเคลื่อนไหวซึ่งก่อให้เกิดลักษณะเฉพาะตัวของแต่ละย่าน

4) สิ่งแปลกปลอมที่เป็นภัยคุกคามย่าน (Threats) เช่น ถนนผ่านกลางย่าน (Through Road) ซึ่งเป็นภัยคุกคามต่อสุขภาพและความปลอดภัยของประชากรย่านนั้น การเปลี่ยนแปลงของย่าน การเปลี่ยนแปลงตำแหน่ง การขยายตัวหรือหดตัวของขอบเขตของย่าน

5) การปรากฏตัว (Emerge) ของย่านใหม่ที่แฝงตัวอยู่ในย่านเดิม เช่น บริเวณย่านพักอาศัยแห่งใหม่ที่อยู่ภายในเมืองเดิม

6) ความสัมพันธ์ (Relation) ระหว่างย่านกับย่าน และย่านกับรูปแบบของเส้นทางสัญจรของเมืองในสวนรวม (วรรณศิลป์ พีรพันธุ์, 2538 : 16-18)

- ขอบเขต (Edges) จุดสิ้นสุดของย่านก็คือขอบเขตของมัน ย่านบางแห่งไม่มีขอบเขตที่ชัดเจน แต่ขยายตัวออกจากศูนย์กลางไปที่ละน้อยจนผสมผสานเข้ากับย่านอื่น ๆ เมื่อย่าน 2 แห่งมาบรรจบกันเข้าที่ขอบเขตหนึ่งจะก่อให้เกิดตะเข็บ (Seam) ขึ้น เช่น สนามหลวงเป็นแนวตะเข็บร่วมระหว่างย่านราชดำเนินและย่านท่าช้าง ท่าพระจันทร์ เป็นต้น

- จุดหมายตา (Landmarks) คือ ลักษณะเด่นภายในเมืองที่ปรากฏแก่สายตาโดยทั่วไป จุดหมายตาบางแห่งจะมีขนาดใหญ่มากเมื่อมองเห็นได้จากระยะไกล เช่น ภูเขาทอง หรือพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม เป็นต้น จุดหมายตาบางแห่งมีขนาดเล็กและมองเห็นได้ในระยะใกล้ ๆ เท่านั้น เช่น หอนาฬิกา น้ำพุ รูปปั้น อนุสาวรีย์ขนาดเล็ก จุดหมายเป็นองค์ประกอบที่สำคัญมากของเมือง เพราะช่วยให้คนกำหนดพื้นที่และตำแหน่งที่อยู่ของตัวเองในเมืองได้ จุดหมายตาที่ดีควรเป็นจุดที่มองเห็นได้ชัดเจน ขณะเดียวกันก็ควรจะต้องคล้องกลมกลืนไปกับองค์ประกอบอื่น ๆ ของเมือง

- จุดศูนย์กลางรวม (Nodes) หมายถึง ศูนย์กลางของกิจกรรมซึ่งเป็นเสมือนจุดหมายตาประเภทหนึ่งแต่ต่างกันตรงที่จุดศูนย์กลางรวมจะมีการเคลื่อนไหวของกิจกรรมอยู่ตลอดเวลา ขณะที่จุดหมายตาเป็นองค์ประกอบหรือวัตถุที่สามารถมองเห็นได้ชัดเจน จุดศูนย์กลางรวมที่มีความชัดเจนของการเป็นศูนย์กลางของกิจกรรมในเมือง ซึ่งบางครั้งจุดหมายตาและจุดศูนย์กลางรวมก็อยู่ในสถานที่เดียวกัน เช่น บริเวณอนุสาวรีย์ชัยสมรภูมิ เป็นต้น (วรรณศิลป์ พีรพันธุ์, 2538 : 3-4)

2.4.2 แนวความคิดเกี่ยวกับองค์ประกอบทางกายภาพ

จากการศึกษาของวรรณศิลป์ พีระพันธุ์ (2538 : 5-18) และ การศึกษาของ Speiregen, Paul D (1965 : 51-64) องค์ประกอบทางกายภาพของเมือง ประกอบด้วย

1) สภาพภูมิประเทศและธรรมชาติ (Landform and nature) เป็นการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพภูมิประเทศกับภูมิทัศน์เมืองและสถาปัตยกรรม ในเชิงสุนทรียภาพ และประโยชน์ใช้สอย เพื่อประเมินความสัมพันธ์และผลกระทบระหว่างงานสถาปัตยกรรมและเมืองกับพื้นที่สีเขียว เพื่อการเก็บรักษาพื้นที่ธรรมชาติที่เสริมสร้างคุณค่าให้เมืองไว้

2) รูปร่าง ขนาด และความหนาแน่นของเมือง (Shape, Size and Density) เป็นการวิเคราะห์ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างการใช้ประโยชน์แต่ละพื้นที่ของเมืองกับเส้นทางสัญจร และพื้นที่เปิดโล่งความต่อเนื่องระหว่างชุมชน ขนาดและความหนาแน่นของการกระจายตัวประชากร รวมถึงลักษณะการขนส่งเชื่อมต่อกันที่ต่าง ๆ

3) ลักษณะของเนื้อเมือง (Urban Grain) รูปแบบ (Pattern) และพื้นผิว (Texture) พิจารณาความหยาบ-ละเอียดจากมวลและขนาดอาคารว่ามีขนาดใหญ่หรือขนาดเล็ก

เกรน (Grain) หมายถึง ความละเอียดอ่อน หรือความหยาบของพื้นที่เมือง ส่วนพื้นผิว หมายถึงสัดส่วนของการผสมผสานระหว่างองค์ประกอบที่ละเอียดและองค์ประกอบที่หยาบ บริเวณชานเมืองที่มีบ้านเรือนและแปลงที่ดินขนาดเล็กจะมีเกรนละเอียดและมีพื้นผิวที่เป็นเอกรูป ขณะที่บ้านเรือนขนาดเล็กแต่แปลงที่ดินขนาดใหญ่เล็กผสมผสานกันก็ยังคงเกรนละเอียดแต่พื้นผิวไม่สม่ำเสมอ ส่วนภายในเมืองนั้นกลุ่มอาคารขนาดใหญ่ซึ่งมีอาคารหลายขนาดรวมอยู่ด้วยกันจัดว่ามีเกรนหยาบพื้นผิวที่ไม่สม่ำเสมอ แต่ถ้าอาคารเหล่านั้นมีขนาดเท่า ๆ กันก็จัดว่ามีเกรนหยาบและพื้นผิวที่สม่ำเสมอ

รูปแบบของเมืองที่มีอยู่จำกัดเพียงไม่กี่แบบ ซึ่งมักจะเห็นได้จากผังบริเวณของกลุ่มอาคารและถนน เมืองในอเมริกาส่วนใหญ่จะมีรูปแบบของกลุ่มอาคาร และถนนแบบตาราง ในพื้นที่ที่เป็นลอนคลื่นแนวโค้งไปตามแนวยาว และกลุ่มอาคารก่อให้เกิดรูปแบบที่แตกต่างกันไปอีกรูปแบบหนึ่ง รูปแบบพื้นฐานในการออกแบบจะมีส่วนช่วยเป็นอย่างมากในการวางผังย่านพักอาศัยหรือย่านการศึกษา รูปแบบของเมืองอาจเป็นแบบเรขาคณิต แบบธรรมดา หรือแบบพิเศษก็ได้ขึ้นอยู่กับทางสัญจร ที่เว้นว่างละอาคารเป็นสำคัญ

4) เส้นทาง (Routes) เราสามารถมองเห็นภูมิทัศน์ สถาปัตยกรรมและเมืองเป็นลำดับต่อเนื่องกันถ้าเราเดินทางไปตามเส้นทางของการสัญจร เส้นทางของการสัญจรที่มีผลต่อสภาพภูมิทัศน์ของพื้นที่ที่มันตัดผ่าน ตลอดจนสถาปัตยกรรมและเมืองที่มันอำนวยความสะดวกให้เส้นทางของการสัญจรจึงเป็นตัวกำหนดรูปทรงของเมืองที่สำคัญประการหนึ่ง ในการพิจารณาเส้นทางของเมืองเราควรเริ่มต้นจากพื้นที่ที่อยู่นอกขอบเขตของเมืองก่อน เราจะเห็นว่าทางหลวงหลาย ๆ สายมีความสัมพันธ์ทางกายภาพที่แย่มากกับพื้นที่ที่มันให้บริการอยู่ ซึ่งนอกจากจะไม่เป็นการช่วยกำหนดความชัดเจนของพื้นที่แล้วยังเป็นการแบ่งพื้นที่ออกเป็นเสี่ยง ๆ อีกด้วย

เส้นทางนำสายตา (Approach Route) ช่วยนำเราให้ไปรู้จักกับเมืองโดยนอกจากจะแสดงให้เห็นถึงสถาปัตยกรรมและเมืองแล้วยังช่วยให้เรากำหนดจุดหมายปลายทางได้ด้วย เส้นทางหลักที่ผ่านเมืองได้แก่ถนนสายประธาน (Surface Arteries) ซึ่งควรจะได้รับ การพิจารณาในแง่ของการเชื่อมต่อกับถนนความเร็วสูง (Expressway) ความชัดเจนของรูปทรง ความสัมพันธ์กับภูมิทัศน์ของเมือง รูปร่างของที่ตั้งอาคารและลักษณะการพาดผ่านพื้นที่ชุมชนรวมทั้งสิ่งประดับบนท้องถนน (Street Furnitures) ด้วย (วรรณศิลป์ พีรพันธุ์, 2538 : 13)

สำหรับถนนซอย (Local Street) ซึ่งเป็นถนนขนาดเล็กที่เชื่อมต่อกับถนนสายประธานเข้าด้วยกันนั้น ควรจะได้รับการพิจารณาว่ามีความชัดเจนระหว่างทางสัญจรของยานยนต์และคนเดินเท้าหรือไม่คนเดินสามารถข้ามถนนได้สะดวกเพียงใดและมีความปลอดภัยเพียงพอหรือไม่เน้นเฉพาะยานยนต์ในท้องถิ่น หรือเป็นแบบผ่านตลอด ถ้าเป็นแบบผ่านตลอดจะแก้ไขได้อย่างไร สัดส่วนของถนนมีความสัมพันธ์กับขนาดของชุมชนเพียงใด ตลอดจนแนวทางในการอนุรักษ์หรือปรับปรุงรูปแบบต่าง ๆ ดังกล่าวสามารถกระทำได้มากน้อยเพียงใด (วรรณศิลป์ พีรพันธุ์ , 2538 : 15-16)

การศึกษาของ Garmham, Harry L.(1976) และ Manler and Guix (1998) พบว่า การระลึกได้ถึงจิตวิญญาณของสถานที่ ที่สร้างลักษณะ (Identity) และความมีเอกลักษณ์ของเมืองจากองค์ประกอบทางกายภาพและองค์ประกอบในด้านอื่น ๆ ดังนี้

1. ลักษณะทางกายภาพและรูปลักษณะ เป็นการพิจารณาโครงสร้างทางกายภาพของสถานที่และคุณลักษณะทางสุนทรียภาพของพื้นที่ ได้แก่

- ลักษณะทางภูมิศาสตร์ (Topography) ประกอบด้วย ลักษณะสภาพแวดล้อมที่โดดเด่นตามธรรมชาติของที่ตั้งซึ่งส่งผลต่อรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชน ซึ่งแสดงขอบเขต

หรือมีความเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ของเมือง

- ลักษณะทางภูมิสถาปัตยกรรม (Greenery & Landscape) และสภาพแวดล้อมลักษณะของภูมิทัศน์ภายนอกอาคาร สภาพภูมิอากาศของชุมชน เป็นปัจจัยส่งผลต่อการใช้พื้นที่ และการจัดภูมิสถาปัตยกรรมภายในชุมชน

- รูปแบบทางสถาปัตยกรรม (Architecture style Richness & Colour) จะสะท้อนการใช้สอยและงานช่างฝีมือของชุมชนในช่วงเวลานั้น โดยพิจารณาจากคุณค่าของงานสถาปัตยกรรม 4 ด้าน (ประนอม ตันสุชานันท์ : 2530) คือ

1) ด้านประวัติศาสตร์ พิจารณาจากอายุ ความเก่าแก่ และความสำคัญทางประวัติศาสตร์

2) ด้านรูปแบบสถาปัตยกรรม พิจารณาลักษณะพิเศษและรูปแบบของความงาม

3) ด้านภูมิทัศน์ชุมชน พิจารณาความสำคัญของที่ตั้งและคุณค่าที่มีต่อย่านชุมชน

4) ด้านการท่องเที่ยว เป็นทรัพยากรที่สามารถใช้เพื่อรองรับการท่องเที่ยวได้

- สภาพของอาคาร (Building Condition) เป็นการพิจารณาจาก การมีอาคารที่ยังอยู่ในช่วงอายุของการใช้งาน สภาพความทรุดโทรมของอาคาร และความสำคัญทางประวัติศาสตร์ของอาคาร

- ช่วงอายุของอาคาร (Age Range of Building) เป็นการพิจารณาช่วงอายุของอาคารที่มีความใกล้เคียงกัน หรือแตกต่างกัน และช่วงอายุอาคารที่ยังใช้งานได้กับช่วงอายุที่ใช้งานไม่ได้แล้ว

- วัสดุและพื้นผิวของอาคาร (Building Materials & Textures) วัสดุและพื้นผิวของอาคารในท้องถิ่น หรืออาคารในช่วงยุคในยุคหนึ่ง จะมีรูปแบบเพื่อใช้เฉพาะกับอาคารที่อยู่ในพื้นที่ ณ ช่วงเวลานั้น

2. กิจกรรมและหน้าที่ที่สังเกตได้ เป็นการพิจารณาสิ่งแสดงปฏิสัมพันธ์ของคนต่อพื้นที่ และปฏิสัมพันธ์ระหว่างสถาบันทางวัฒนธรรมรวมถึงอาคารและสภาพแวดล้อมต่อการใช้งานพื้นที่ ได้แก่

- จินตภาพของพื้นที่จากประเภทของกิจกรรม (The image of area perceived by activity) ประเภทกิจกรรมที่แตกต่างกันไปของชุมชน จะทำให้เมืองเกิดพื้นที่ที่มีลักษณะเฉพาะเพื่อใช้รองรับกลุ่มกิจกรรมที่ต่างต่างนั้น

- ระดับของกิจกรรม (Level of Activity) แบ่งเป็นกิจกรรมหลักที่คนในชุมชนให้ความสำคัญและเกิดขึ้นเป็นประจำ เช่น งานประเพณี และกิจกรรมที่มีความน่าสนใจลดลงมา
- ลักษณะที่ปรากฏชัด (Transparency) ของการมีกิจกรรม และวัฒนธรรมที่เด่นชัดซึ่งพบได้เมื่อเข้าเขตชุมชน
- ลำดับและสัดส่วนของการใช้งาน (Range of Uses & Scale of uses) ความถี่ของการใช้งาน และลักษณะของการใช้ที่เกิดขึ้นจะบอกลักษณะกิจกรรมและวิถีชีวิตของคนในชุมชน
- การรับรู้เสียงและกลิ่น (Sound & Smells) รูปแบบของเสียงและกลิ่นที่เกิดขึ้นเมื่อเข้าเขตบริเวณชุมชนนั้นจะสะท้อนลักษณะอาชีพหรือกิจกรรมที่ปรากฏชัดเจนของชุมชน

3. การสื่อความหมายหรือสัญลักษณ์ เป็นการพิจารณาถึงความมุ่งหมายและประสบการณ์ของมนุษย์ คุณลักษณะที่หลากหลายของสถานที่ที่สืบเนื่องจากการตอบสนองของประชากรต่อลักษณะทางกายภาพและหน้าที่ใช้สอย ได้แก่

- รูปแบบของกรรมสิทธิ์ (Pattern of Ownership) ลักษณะเฉพาะของชุมชนในการรวมกรรมสิทธิ์การครอบครองพื้นที่โดยขึ้นกับขนาดและความเชื่อมโยงของพื้นที่
- ข้อกำหนดของพื้นที่ (Area Rule) ได้แก่ กฎระเบียบ ข้อบังคับ และมาตรการของพื้นที่ที่จะส่งผลต่อลักษณะทางกายภาพและสังคมของชุมชน
- ระดับของการปิดล้อม (Levels of Encloses) ความหนาแน่นหรือเบาบางของกลุ่มอาคารที่ปิดล้อมพื้นที่ในชุมชน แสดงถึงระดับการใช้งาน (Uses) และการเข้าถึงของแต่ละพื้นที่ (Accessibility)
- พื้นที่ว่าง (Open Space) คือที่เว้นว่างของเมืองที่มีรูปแบบธรรมชาติที่เปิดโล่ง นอกจากนี้ยังรวมถึงธรรมชาติที่ถูกสร้างขึ้น (Speiregen, Paul D : 1965, 51-64) โดยที่เว้นว่างของเมืองจะมีตั้งแต่ที่เว้นว่างในรูปของถนนไปจนถึงที่เว้นว่างที่เป็นสวนสาธารณะหรืออาจเลยไปถึงที่โล่งที่ล้อมรอบตัวเมืองอยู่ ซึ่งเราอาจแยกประเภทของที่เว้นว่างเหล่านี้ออกเป็น 2 รูปแบบด้วยกัน คือ

1) รูปแบบสามัญหรือที่เว้นว่างของเมือง (Urban Space) ซึ่งโดยทั่วไปเกิดจากรูปด้านหน้าของอาคารและพื้นล่าง (Floor) ของเมือง

2) รูปแบบธรรมชาติที่ถูกนำเข้ามาภายในหรือรอบ ๆ เมือง โดยทั่วไปแล้วที่เว้นว่างของเมืองจะแตกต่างกันออกไปตามลักษณะเด่นของมัน เช่น คุณภาพของการปิดล้อม คุณภาพของรายละเอียดและความเหมาะสมตลอดจนกิจกรรมที่เกิดขึ้นภายใน ที่เปิดโล่งในเมือง

มีประโยชน์ใช้สอยที่แตกต่างกันออกไปหลายประการด้วยกัน อาจจะเป็นเพื่อเสริมหรือต่อเติมรูปทรงของเมืองให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น หรืออาจใช้เป็นพื้นที่สำรองสำหรับการขยายตัวของเมืองในอนาคตก็เป็นได้ (วรรณศิลป์ พีรพันธุ์, 2538 : 13)

- โครงข่ายของที่ว่าง (Network of spaces) การเชื่อมต่อกันเป็นโครงข่ายของที่ว่างในชุมชนจะแสดงถึงความถี่ ความห่าง และการเกิดขึ้นเฉพาะจุดของกิจกรรมภายในชุมชน

การเชื่อมต่อกันของโครงข่ายที่ว่างนี้จะสร้างให้เกิดเป็นพื้นที่ทางสังคมขึ้นในเมือง (Urban social space) ที่แสดงความสัมพันธ์ของพื้นที่กับชุมชน ซึ่ง Chombart de Lauwe (อ้างใน Golledge, R.G. and Stimson, 1997) ได้แบ่งลำดับศักยภาพของพื้นที่ตามรูปแบบที่กลุ่มหรือบุคคลอาศัยเคลื่อนย้าย และมีปฏิสัมพันธ์กัน ออกเป็น 4 กลุ่ม ดังนี้

- 1) พื้นที่ระดับครอบครัว (Family space) เป็นเครือข่ายความเชื่อมโยงในการปะทะสัมพันธ์ทางสังคมระดับทั่วไป
- 2) พื้นที่ละแวกบ้าน (Neighborhood space) เป็นเครือข่ายที่ชี้้นำการเคลื่อนไหวในระดับทั่วไปและในชีวิตประจำวัน
- 3) พื้นที่ทางเศรษฐกิจ (Economic space) เป็นแก่นศูนย์รวมของการจ้างงานอันมั่นคง
- 4) ส่วนของเมืองหรือพื้นที่ทางสังคมระดับภูมิภาค เป็นความเชื่อมโยงความเคลื่อนไหวในภาพกว้างของความเป็นเมือง

2.4.3 แนวความคิดเกี่ยวกับระบบกิจกรรมและระบบของที่ตั้ง

ความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรม (ในด้านพฤติกรรมมนุษย์) และการจัดสภาพแวดล้อม เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของกิจกรรมและวัฒนธรรม Fellman กล่าวว่าระบบกิจกรรม (ในเวลาและพื้นที่) มีความสำคัญในการวางแผนและออกแบบในระดับความต้องการพื้นฐานที่มีความแตกต่างกันออกไป ซึ่งทุกกิจกรรมเกี่ยวเนื่ององค์ประกอบ 4 ด้าน คือ

1. ตัวกิจกรรมเอง
2. กิจกรรมถูกนำไปใช้อย่างไร
3. กิจกรรมเกี่ยวข้องกับกิจกรรมอื่น ๆ
4. ความหมายที่แอบแฝงอยู่ของกิจกรรม

Chapin (1972 : 221-253) กิจกรรมจะมีการเกี่ยวข้องอยู่ด้วยกัน 3 ประการ คือ แหล่งประกอบกิจกรรม ประเภทของกิจกรรม และระบบกิจกรรม โดยระบบของกิจกรรมเป็นเรื่องพฤติกรรมของบุคคลที่มีความต่อเนื่องของประเภทกิจกรรม หรือกล่าวได้ว่า ระบบกิจกรรมมีทั้งองค์ประกอบเชิงพื้นที่ (สถานที่ไป) และองค์ประกอบเวลา (เวลาที่ไป) ทั้งสองอย่างรับอิทธิพลด้วยข้อจำกัดจากวัฒนธรรม และธรรมชาติของสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ (Walmsley, D.J. and Lewis, G.J. 1993:) เช่น กิจกรรมคือ การเดินทางของบุคคลเพื่อซื้อของ แต่เมื่อบุคคลต่าง ๆ แสดงกรณีเหมือน ๆ กัน นั้นทำให้กรณีนั้นกลายเป็นประเภทของกิจกรรม และเมื่อกิจกรรมนั้นเกิดการดำเนินงานเชื่อมโยงกันด้วยวัตถุประสงค์และเป้าหมายร่วมกันอย่างต่อเนื่องเป็นประจำ ประเภทกิจกรรมนั้นก็กลายเป็นระบบกิจกรรมในที่สุด เช่น การไปพักผ่อน การจับจ่าย

2.4.3.1 แนวความคิดเรื่องกิจกรรม เวลา สถานที่

การทำความเข้าใจถึงการคงอยู่ของชุมชนส่วนหนึ่งอาศัยการรับรู้ความเป็นสถานที่ (Placeness) และที่ว่าง (Space) จากลักษณะของตำแหน่งที่ตั้ง (site) ทั้งในเชิงกายภาพ และพฤติกรรมการใช้พื้นที่หรือการเกิดกิจกรรม ซึ่งการรับรู้ความเป็นสถานที่นั้น (Prommin , 2539) เป็นการรับรู้พื้นที่ในลักษณะทางภาพของตำแหน่งที่ตั้งและบรรยากาศ (Atmosphere) ของที่ว่างในสภาพแวดล้อมรอบ ๆ พื้นที่ซึ่งมีลักษณะที่แปรเปลี่ยนไปตามเวลา การสร้างความเข้าใจต้องอาศัยการพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างที่ว่าง เวลาและสถานที่แบบองค์รวมจึงจะเกิดความหมายของการรับรู้ โดยผ่านกระบวนการใช้สถานที่หรือการเกิดกิจกรรม

องค์ประกอบทางวัฒนธรรมเป็นรูปแบบหลักและสำคัญยิ่งของระบบแหล่งตั้งถิ่นฐาน เราสามารถศึกษาวัฒนธรรม ซึ่งหมายถึง แบบแผนวิถีชีวิตของกลุ่ม ได้จากสิ่งที่เป็นรูปธรรมที่สุดนั่นคือระบบกิจกรรม ระบบกิจกรรมของมนุษย์ทั้งหมดจะเกิดขึ้น บนพื้นที่และเวลาที่ซ้อนทับกันสนิท นั่นหมายถึงการให้ความสำคัญทั้งเรื่องของกิจกรรม และการตัดสินใจพร้อมกัน เมื่อเราสามารถทราบตำแหน่งที่เกิดกิจกรรม ในเวลาหนึ่งก็จะสามารถนำไปเชื่อมโยงกับตำแหน่งของกิจกรรมอื่นในเวลาหนึ่งหรือนำไปเชื่อมโยงกับที่ตั้งในช่วงเวลานั้นได้ การศึกษากิจกรรมบนพื้นที่ทำได้โดยพิจารณากิจกรรมที่เกิดขึ้นประจำวัน และใช้เมทริกซ์ แสดงความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่และเวลา เราสามารถรู้ได้กิจกรรมนั้นเกิดขึ้นที่ไหน เมื่อไร กิจกรรมและเหตุการณ์ อาจระบุลงไปบนแผนที่เวลา-พื้นที่ (Time – space map)

ผลลัพธ์ของการศึกษาองค์ประกอบทั้ง 3 คือ รูปแบบกิจกรรม (Activity patterns) ซึ่งมีโครงสร้างที่ถูกส่งผ่านเชิงวัฒนธรรม (Culturally transmitted structure) ที่แสดงการปฏิสัมพันธ์กันระหว่างกิจกรรมของมนุษย์กับสภาพแวดล้อมทางกายภาพของชุมชน การศึกษากิจกรรมที่เกิดขึ้นบนพื้นที่ทำให้เราอยู่ในตำแหน่งที่ดีกว่าในการอธิบายพื้นที่ และในการประเมินนโยบายที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงบนพื้นที่

2.4.3.2 ระบบของกิจกรรมและระบบของที่ตั้ง

ระบบกิจกรรมไม่สามารถเกิดขึ้นโดยปราศจากพื้นที่และเวลาได้ และไม่สามารถมองตัวกิจกรรมเพียงกิจกรรมเดียว แต่ต้องพิจารณาทั้งระบบกิจกรรม เช่น เราไม่สามารถพิจารณาอาคารเดียว เพราะคนเราใช้หลายอาคาร และมีกิจกรรมหลากหลายในพื้นที่เปิดโล่งนอกอาคาร การตั้งถิ่นฐานและทั้งภูมิภาค คนอาศัยอยู่ในภูมิประเทศวัฒนธรรม (Cultural Landscapes) ดังนั้นจึงไม่สามารถพิจารณาเพียงแค่สถาปัตยกรรมเพียงอย่างเดียว ทุกอาคารที่ปรากฏมันถูกเชื่อมโยงกับระบบกิจกรรมของผู้คนที่เกี่ยวข้อง ขอบเขตของบทสรุปนี้คือ มันมีความสัมพันธ์ระหว่างระบบกิจกรรมและวัฒนธรรม

ที่ตั้ง (Setting) เป็นการผสมผสานกันของพฤติกรรมที่ตั้ง (Behavior setting) และบทบาทที่ตั้งที่ตั้งเป็นสภาพแวดล้อมกับระบบของกิจกรรมที่ต่อเนื่อง ที่ซึ่งสภาพแวดล้อมและกิจกรรมถูกเชื่อมโยงด้วยกฎเกณฑ์ (Rules) ต่าง ๆ เพื่อทำให้เกิดที่ตั้งที่เหมาะสม และตามที่คาดหวังเอาไว้ กฎต่าง ๆ นี้มีขึ้นเสมอเพื่อกำหนดเกณฑ์ในที่ตั้ง สถานการณ์ และแปรเปลี่ยนตามวัฒนธรรมด้วย ที่ตั้งต้องพิจารณาโดยรวมกับระบบภายในของกิจกรรมที่เกิดขึ้นซึ่งถูกเชื่อมโยงอย่างเป็นระบบ ที่ตั้งถูกเชื่อมโยงในหลายด้านทั้งในพื้นที่เอง ความใกล้ชิด การเชื่อมโยง และการแบ่งแยก รวมถึงเรื่องเวลาในการลำดับ

ที่ตั้งมักจะเป็นไปตามความเหมาะสมของกิจกรรมและพฤติกรรมเสมอ ๆ ที่ตั้งของคนมีขอบเขตและเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม เวลา และคุณภาพของที่ตั้งแปรเปลี่ยนไปตามวัฒนธรรม และเปลี่ยนไปตามสมาชิกของวัฒนธรรมหนึ่ง ๆ หรือกลุ่มในวัฒนธรรมนั้น ๆ

สิ่งแวดล้อมสามารถสร้างแนวคิดให้กับที่ตั้ง และอีกส่วนหนึ่งเกี่ยวข้องกับระบบของกิจกรรมการจัดสภาพแวดล้อมมีผลสร้างแนวคิดในฐานะที่เป็นองค์ประกอบของ 4 ตัวแปรคือ

พื้นที่ เวลา ความหมายและการติดต่อสื่อสาร ซึ่งเป็นไปตามกิจกรรมที่แปรเปลี่ยนตามตัวแปรดังกล่าวและด้วยตัวกิจกรรมเองเกี่ยวข้องกับการจัดเรียงกิจกรรมที่แตกต่างของกิจกรรมในเวลา และพื้นที่พอ ๆ กัน ความเร็วของกิจกรรม (จำนวนของกิจกรรมต่อหน่วยเวลา) และจังหวะต่าง ๆ (ในช่วงของกิจกรรมเกี่ยวข้องกับวงจรหลากหลายเช่นวิถีชีวิต ช่วงชีวิต ปี ฤดูกาล เทศกาล วันทำงาน วันหยุด กลางวัน กลางคืน เป็นต้น)

การพิจารณาระบบกิจกรรมในระบบของที่ตั้งเป็นประเด็นสำคัญที่จะเข้าใจรูปแบบของเมืองการเลือกที่อยู่และการใช้พื้นที่เปิดโล่งในย่านละแวกบ้านของเมือง

ถ้ากิจกรรมนั้นหนาแน่นเกิดขึ้นอย่างมากในพื้นที่ส่วนตัว เช่นภายในที่อยู่อาศัย หรือสวนหลังบ้านกิจกรรมในพื้นที่เปิดโล่งของเมืองหรือพื้นที่สาธารณะในละแวกบ้านจะเกิดขึ้นน้อย ถ้าในวัฒนธรรมที่ใช้พื้นที่ของเมืองในการสัญจรเป็นหลัก ซึ่งตรงข้ามกับกิจกรรมอื่น ๆ การใช้พื้นที่ก็จะแตกต่างกันกับกิจกรรมต่าง ๆ ที่มีลักษณะเช่นเดียวกัน ถ้ากฎของวัฒนธรรมหรือบรรทัดฐานเปลี่ยนไป พื้นที่เมืองไทยทางตรงข้ามกับพื้นที่ส่วนตัวก็就会被ใช้ต่างกันไปด้วย (Rapoport, 1990)

2.5 แนวความคิดเกี่ยวกับย่านการค้า

2.5.1 การเกิดย่านการค้าและการกำหนดที่ตั้ง

ฉัตรชัย พงศ์ประยูร (อ้างถึงใน จิราภา ธนาชัยสกุล, 2545: 10) กล่าวว่า ย่านที่พักอาศัยไปที่ใด การค้าย่อมขยายตัวตามไปด้วยเสมอ ย่านการค้าจะขึ้นในบริเวณ (1) ศูนย์กลางชุมชน (2) บริเวณถนนสายหลักตัดกัน และ (3) บริเวณสองฝั่งถนนสายหลัก และขยายตัวตามถนนออกไปเรื่อย ๆ

Berry (อ้างแล้ว, 2545: 9) กิจกรรมทางเศรษฐกิจ หรือย่านการค้าจะมีทำเลที่ตั้งในหลักการ คือ บางกิจกรรมจะมองหาความเป็นศูนย์กลาง บางกิจกรรมจะกำหนด ออกแบบให้อยู่รอดในที่ตั้งเดิมอันนำไปสู่บทบาทเฉพาะ กิจกรรมทางเศรษฐกิจบางอย่างอาจอยู่ในที่ตั้งอันไม่เหมาะสมและโดยมากมักอยู่ไม่รอด เกิดเป็นข้อถกเถียงกันว่า กิจกรรมทางเศรษฐกิจนั้นเริ่มดำเนินการในพื้นที่นั้นหรือคงเหลือรอดในพื้นที่

2.5.2 กิจกรรมการค้า

Chapin (19720) (อ้างถึงใน จิราภา ธนาชัยสกุล, 2545: 10) กิจกรรมความเกี่ยวข้องกัน 3 ประการ คือ แหล่งประกอบกิจกรรม ประเภทของกิจกรรม และระบบกิจกรรม โดยกล่าวว่า ระบบกิจกรรมเป็นเรื่องพฤติกรรมของบุคคล ประกอบไปด้วยกรณีจำนวนหนึ่ง และด้วยบุคคลต่าง ๆ แสดงกรณีเหมือนกัน ทำให้กรณีนั้นกลายเป็นประเภทของกิจกรรม ระบบของกิจกรรม คือ การต่อเนื่องของประเภทของกิจกรรม หรือที่ Walmaley, D.J.and Lewis, G.J. (1993) (อ้างแล้ว, 2545: 11) กล่าวว่าระบบกิจกรรมประกอบไปด้วยองค์ประกอบเชิงพื้นที่และองค์ประกอบของเวลา โดยได้รับอิทธิพลจากข้อจำกัดทางวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์

Fellman กล่าวว่า ระบบกิจกรรมดังกล่าว สามารถจำแนกตามความต้องการพื้นที่ฐานที่แตกต่างกันในแต่ละระดับ มี 4 องค์ประกอบ คือ

1. ตัวกิจกรรม
2. วิธีในการทำ
3. กิจกรรมเพิ่ม หรือเชื่อมต่อซึ่งกลายมาเป็นส่วนหนึ่งของระบบกิจกรรม
4. มุมมองทางสัญลักษณ์ของกิจกรรม

Berry (อ้างถึงใน จัตรชัย พงศ์ประยูร, 2527: 115) สรุปว่ากิจกรรมในย่านธุรกิจใจกลางเมืองมีความเกี่ยวโยงสัมพันธ์กัน คือ

1. เกี่ยวข้องกันในเชิงแข่งขันกัน (Competition Linkage) ร้านค้าย่านต่าง ๆ อยู่ร่วมกันเพื่อประโยชน์ดึงดูดลูกค้ามาแล้วแบ่งตลาดกัน ไม่มีความสัมพันธ์ในหมู่ร้านค้าด้วยกันโดยตรง
2. เกี่ยวข้องกันในเชิงส่งเสริมกัน (Complementary Linkage) ร้านค้าในเขตนี้อยู่ร่วมกันเพื่อดึงดูดให้ธุรกิจอื่น ๆ มาตั้งอยู่ในพื้นที่
3. เกี่ยวข้องกันในเชิงใช้สถานที่ร่วมกัน (Commercial Linkage) กิจกรรมที่พึ่งแหล่งบริการ หรือต้องการตัวอาคารพื้นที่แบบเดียวกัน
4. เกี่ยวข้องกันในเชิงประกอบ (Auxiliary Linkage) แหล่งบริการอยู่ใกล้สำนักงานหรือสถานที่ทำงาน เพื่อจัดหาสินค้า บริการให้กับเจ้าหน้าที่ พนักงานที่มีจำนวนมาก

กิจกรรมการค้าที่เกิดขึ้นในปัจจุบันมี 2 รูปแบบ คือ กิจกรรมการค้าปลีก และกิจกรรมการค้าส่ง โดย Beckman and Eagle (1970) (อ้างแล้ว, 2545: 11) มีเกณฑ์ในการแยกกิจกรรมรวมทั้งสองรูปแบบนี้ออกจากกัน โดย

1. สถานะหรือแรงจูงใจของผู้ซื้อ
2. ปริมาณของสินค้าที่เกี่ยวข้องในการค้านั้น
3. วิธีดำเนินการในส่วนที่เกี่ยวข้อง

2.5.3 รูปแบบของย่านการค้า

Berry and Horton (อ้างถึงใน สาริยา ศรีเชื้อ, 2540: 21) รูปแบบของย่านการค้ามีความสัมพันธ์กับการเจริญเติบโตของเมือง ย่านการค้า ประกอบด้วยร้านค้า หรือกิจกรรมหลายอย่างอยู่ปะปนกัน แต่ในระยะหลังมีแนวโน้มการอยู่รวมกลุ่มกันของกิจกรรมประเภทเดียวกันมากขึ้น ทำให้ร้านค้าขนาดเล็กค่อย ๆ หดไป รูปแบบของย่านการค้ามีดังนี้

1. ส่วนการค้าแบบดั้งเดิม (Traditional Sector) มีตลาดสดอยู่ตรงกลาง ลายล้อมด้วยร้านค้าตึกแถว เมื่อเมืองเจริญขึ้นบทบาทหน้าที่ของย่านการค้าแบบนี้จะเปลี่ยนแปลงไป คือมีร้านค้าใหม่เพิ่มเติม กิจกรรมการค้าปลีกมีบทบาทที่โดดเด่นให้บริการแก่คนในทุกระดับ เป็นย่านการค้าที่มีความพลุกพล่านจอแจ และมีชีวิตชีวามากในตอนกลางวัน แต่จะเงียบเหงาในตอนกลางคืน

2. ส่วนการค้าแบบสมัยใหม่ (Modern sector) ประกอบไปด้วยศูนย์การค้า ห้างสรรพสินค้า ธนาคาร โรงแรม ร้านขายหนังสือขนาดใหญ่ สำนักงาน บริษัท เป็นต้น มีธุรกิจร้านค้าขนาดเล็กแบบดั้งเดิมปะปนอยู่บ้าง ให้บริการแก่ผู้ที่มีฐานะปานกลางและฐานะดี

ในอนาคตย่านการค้าทั้ง 2 ส่วนนี้ มีแนวโน้มที่จะมีลักษณะคล้ายกันมากยิ่งขึ้น และอาจไม่เห็นความแตกต่างระหว่างย่านการค้า 2 ส่วนนี้ในอนาคต

2.5.4 ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อย่านการค้า

สุวิทย์ เปี้ยผ่อง (อ้างแล้ว, 2545: 11) ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อย่านการค้า คือ

1. พฤติกรรมของผู้ซื้อสินค้า
2. ทางเดินเท้าของผู้ซื้อสินค้า ยังมีทางสัญจรเท้ามากเท่าใด จะยังมีธุรกิจการค้ามากขึ้นเท่านั้น โดยศึกษาถึงจำนวนผู้สัญจร เพศ และช่วงอายุของผู้สัญจร ช่วงเวลาที่มีการสัญจร
3. ทำเลของพื้นที่ที่อยู่ใกล้กับย่านการค้าในรูปแบบเดียวกัน เพื่อเกิดการประหยัดจากการกระจุกตัว
4. ความสามารถในการเข้าถึงโดยสะดวก
5. ลักษณะทางสภาพแวดล้อมที่ดีจะดึงดูดผู้ซื้อในการเดินจับจ่ายซื้อสินค้า

2.6 แนวความคิดเกี่ยวกับการพัฒนา

2.6.1 ความหมายของการพัฒนา

THE OXFORD UNIVERSAL DICTIONARY (1968:495) ได้ให้ความหมายของคำว่า "Development" ไว้ว่า "Evolution, the production of a natural force ,energy or new form of matter" กล่าวคือ "การพัฒนา" หมายถึง "พัฒนาการที่เกิดจากแรงกระทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้น"

พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน (2525: 653) ให้ความหมายคำว่า "พัฒนา" ไว้ว่า "การเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้น"

ส่วน World Commission on Environment and Development (WCED) ได้ให้คำนิยาม "การพัฒนาที่ยั่งยืน" (Sustainable Development) คือ " การพัฒนาที่ตอบสนองความต้องการในชนรุ่นปัจจุบันโดยไม่ทำลายโอกาสของชนรุ่นอนาคตในการตอบสนองความต้องการของตนเอง" (Development that meets of the present without compromising the ability of future generations to meet their own need) โดยมีหลักการพัฒนาที่ยั่งยืนอยู่ที่การมีส่วนร่วม (Participation) ของประชาชนโดยการเปลี่ยนแปลง โครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคม และการสร้างจริยธรรมที่ดี

2.6.2 แนวทางวางแผนพัฒนา

ขวัญสรวง อติโพธิ และดุษฐีย์ ทายตะคุ (2539) ได้เสนอแนวทางการวางแผนพัฒนาชุมชน โดยอาศัยขบวนการทางผังเมือง (Planning Process) ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 2 ขั้นตอน คือ

ขั้นตอนที่ 1 การวิเคราะห์ชุมชน (Community Analysis) ประกอบไปด้วย

- 1.1) การศึกษาองค์ประกอบหรือโครงสร้างของชุมชน เพื่อการจำแนกหรือแยกแยะ ชุมชนออกเป็นส่วนย่อยๆ
- 1.2) การประเมินคุณค่าองค์ประกอบของชุมชน
- 1.3) การวิเคราะห์เพื่อระบุแนวโน้ม ศักยภาพ และข้อจำกัดในการพัฒนา

ขั้นตอนที่ 2 การสังเคราะห์แผนพัฒนา (Planning Synthesis) ประกอบไปด้วย

- 2.1) การกำหนดเป้าหมายและวัตถุประสงค์ในการพัฒนา
- 2.2) การกำหนดแนวทางการพัฒนา โดยอาศัยแนวคิดและวิธีการทางผังเมือง
- 2.3) การประเมินแผนพัฒนา เพื่อนำไปสู่การกำหนดเป้าหมาย และวัตถุประสงค์ในการวางแผนพัฒนาให้สอดคล้องกับสถานการณ์ในปัจจุบันและอนาคต

2.6.3 แนวทางการวางแผนเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

Philip R. Berke and Maria Manta Conroy (2000) สรุปหลักการพื้นฐานของการพัฒนาที่ยั่งยืนไว้ดังนี้

1) ความกลมกลืนกับธรรมชาติ (Harmony with Nature)
การใช้ที่ดินและการพัฒนาต่างๆ จะต้องสอดคล้องและส่งเสริมวงจรชีวิตของระบบนิเวศนิเวศวิทยามากกว่าที่จะเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศน์ให้เข้ากับชุมชน กิจกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นจะต้องเคารพและรักษาความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ

2) สิ่งแวดล้อมน่าอยู่ (Livable Built Environment)

สถานที่ รูปร่าง สัดส่วนความหนาแน่น ความหลากหลาย และคุณภาพของการพัฒนาจะต้องทำให้เกิดความเหมาะสมระหว่างคนกับเมือง และตรงกับความต้องการของคน

นอกจากนี้ยังต้องส่งเสริม Sense of Place โดยการรักษาลักษณะเด่นทางกายภาพ และเอกลักษณ์ที่สำคัญของชุมชน

3) เศรษฐกิจชุมชน (Place-base Economy)

เศรษฐกิจของชุมชนควรดำเนินไปภายใต้ข้อจำกัดของระบบธรรมชาติ และต้องไม่เป็นสาเหตุให้ทรัพยากรธรรมชาติเสื่อมลง ของเสียต้องไม่เกิดขึ้นมากกว่าธรรมชาติกำจัดได้ เศรษฐกิจชุมชนควรสร้างสิ่งแวดล้อมที่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชน มีความหลากหลายของผู้คนและที่อยู่อาศัย ตลอดจนโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ เพื่อที่จะทำให้ชุมชนมีชีวิตชีวาและมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีประสิทธิภาพ

4) ความเสมอภาค (Equity)

รูปแบบการใช้ที่ดินจะต้องให้ความสำคัญและช่วยพัฒนาสภาพความเป็นอยู่ของผู้มีรายได้น้อย และต้องไม่กีดกันหรือริดรอนสิทธิพวกเขาออกจากความต้องการพื้นฐานทางสภาพแวดล้อมที่ดี และความมีเกียรติทางสังคม ทั้งนี้การสร้างความเท่าเทียมในการเข้าถึงทางสังคมมีความสำคัญอย่างยิ่งในการขจัดความยากจน

5) ผู้ทำลายเป็นผู้จ่าย (Polluters Pay)

ผู้ที่สร้างมลพิษหรือของเสียให้กับสิ่งแวดล้อม จะต้องเป็นผู้รับผิดชอบค่าใช้จ่ายในการกำจัดมลพิษหรืออันตรายที่เกิดขึ้น โดยชุมชนในส่วนรวมจะดูแลในเรื่องนี้

6) ความรับผิดชอบระหว่างชุมชน (Responsible Regionalism)

แต่ละชุมชนจะต้องไม่รบกวนหรือสร้างความเดือดร้อนให้กับชุมชนอื่น ทั้งนี้ทุกชุมชนจะต้องมีความรับผิดชอบในผลการกระทำของตนเอง ไม่ว่าจะเป็นอย่างเสียหรือมลพิษต่างๆ

นอกจากนี้การกระจายทรัพยากร ผลประโยชน์จากการพัฒนาอย่างเป็นธรรม และเท่าเทียมทั่วถึง การคำนึงถึงความต้องการ ผลประโยชน์ของคนรุ่นหลัง และการพิจารณาถึงความสามารถในการรองรับของธรรมชาติ ล้วนเป็นหลักการที่สำคัญในการพัฒนาที่ยั่งยืน

หลักการสำคัญอีกประการหนึ่งของการพัฒนาที่ยั่งยืน คือ การมีส่วนร่วมของประชาชน (Public Participation) โดยเฉพาะการเข้ามามีส่วนร่วมในการตัดสินใจและการจัดการนโยบายหรือโครงการที่เกี่ยวข้องกับชุมชน

2.6.4 การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาเมือง (People Participation in Urban Development)

สุวัฒน์ ธานี (2543) กล่าวว่า กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน อาจแบ่งได้เป็น

1) การมีส่วนร่วมในการวางแผน (Participation in Planning) คือ การมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ปัญหา กำหนดลำดับความสำคัญ ตั้งเป้าหมาย กำหนดแนวทางดำเนินการ ติดตามประเมินผล และตัดสินใจ

2) การมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรม (Participation in Implementation) ประกอบด้วย การสนับสนุนด้านทรัพยากรและการประสานความร่วมมือ

3) การมีส่วนร่วมในการใช้ประโยชน์ (Participation in Utilization) คือ การนำเอากิจกรรมมาใช้ให้เกิดประโยชน์ได้ ซึ่งเป็นการเพิ่มระดับของการพึ่งตนเองและควบคุมทางสังคม

4) การมีส่วนร่วมในการได้รับประโยชน์ (Participation in Benefit Sharing) คือ การแจกจ่ายผลประโยชน์การพัฒนาอย่างยุติธรรม

5) การมีส่วนร่วมในการประเมินผล (Participation in Evaluation) เพื่อประชาชนในชุมชนจะได้ทราบถึงปัญหา อุปสรรคต่างๆ เพื่อร่วมกันดำเนินการหาทางแก้ไขต่อไป

2.6.5 แนวทางการออกแบบและการวางผังเมืองที่ดี

Lynch (1981) ทำการวิเคราะห์รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน อันเกิดจากการจัดตั้งและการปรับแต่งของพื้นที่ว่างสำหรับการประกอบกิจกรรมของมนุษย์ โดยได้แบ่งมิติต่างๆ เพื่อเป็นเครื่องมือในการวัดคุณภาพ ในการตั้งถิ่นฐาน (Settlement Quality) ที่ดี ดังนี้

1) ความสามารถในการดำรงชีวิต (vitality) หมายถึง ความสามารถในการตั้งถิ่นฐานโดยสามารถตอบสนองความต้องการและความจำเป็นต่างๆ ทางชีวิภาพ และความสามารถด้านต่างๆ ของความเป็นมนุษย์ ตลอดจนสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ด้วยการพิจารณาส่วนประกอบย่อย อันได้แก่

ความพอเพียง (Sustenance) คือ ระดับความพอเพียงในปัจจุบัน 4 พลังงาน น้ำ อากาศ และการกำจัดกากของเสีย เพื่อการตั้งถิ่นฐาน

ความปลอดภัย (Safety) คือ ความสามารถในการควบคุมการตั้งถิ่นฐานให้ปราศจากอันตราย

ความสอดคล้องกลมกลืน (Consonance) คือ ความสามารถในการจัดวางพื้นที่ใช้สอยเพื่อตอบสนองความต้องการทางร่างกายของมนุษย์ เช่น การรักษาอุณหภูมิภายในร่างกาย การเคลื่อนไหวด้วยการเดินเล่น การพักผ่อนและการนอนหลับซึ่งต่างเกี่ยวข้องกับประสาทสัมผัสทั้ง 5

2) ความรู้สึกสัมผัส (Sense) หมายถึง ระดับของความชัดเจนในการรับรู้และกำหนดรูปร่างโครงสร้างได้ตามบทบาทและคุณภาพของรูปทรง และลักษณะเฉพาะในสภาพการตั้งถิ่นฐานสิ่งแวดล้อม ซึ่งมีหลายระดับ อาทิ เช่น

ลักษณะเฉพาะหรือความรู้สึกของสถานที่ (Identity, Sense of Place) หรือการสร้างความหมายที่เป็นพิเศษเฉพาะต่อเหตุการณ์ หรือการสร้างความคุ้นเคยหรือการรำลึกได้ต่อสถานที่

โครงสร้าง (Structure) หรือความรู้สึกบางสิ่งบางอย่างซึ่งสามารถกำหนดรูปแบบบอกทิศทางและอ้างอิงได้ เช่น ที่หมายตา (Landmark) เวลา เส้นทาง เป็นต้น

ความทับซ้อนกัน (Congruence) หรือความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นของโครงสร้างทางกายภาพและโครงสร้างทางสังคม เช่น ความเหมาะสมของอาคารพักอาศัยในเขตน่านพักอาศัยที่มีพื้นที่เพียงพอสำหรับกิจกรรมที่หลากหลายของผู้คน

ความโปร่งใสหรือความใกล้ชิด (Transparency or Immediacy) หรือระดับความชัดเจนในการรับรู้ถึงลักษณะเฉพาะทางสังคม วัฒนธรรม และกิจกรรมที่ผูกพันกับธรรมชาติภายในพื้นที่ ซึ่งเป็นกระบวนการที่ปรากฏอยู่ในการตั้งถิ่นฐานนั้นๆ เช่น การพิจารณาการทำงานของคนในเมือง เป็นต้น

ความง่ายในการอ่านออก (Legibility) หรือระดับความสามารถในการทำความเข้าใจกระบวนการติดต่อสื่อสารของผู้คนภายในเมืองผ่านสัญลักษณ์ทางกายภาพที่สะท้อนถึงความเป็นชุมชน

3) ความพอดี (Fit) หมายถึง ระดับความเหมาะสมระหว่างพื้นที่ว่างใช้สอยเพื่อการตั้งถิ่นฐานกับรูปแบบชั่วคราวของกิจกรรมและพฤติกรรมทั้งหมดของคนที่พักอาศัย ในบริเวณดังกล่าวที่เกิดขึ้น โดยจะต้องใช้การวิเคราะห์ทั้งในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ เพื่อหาระดับความพอดีด้วยการรักษาความแตกต่างหลากหลายของกลุ่มคนที่มีพฤติกรรมหรือวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน หรือมีการดัดแปลงสถานที่ให้มีความยืดหยุ่นเหมาะสมกับกลุ่มของผู้ใช้ หากเกิดความไม่เหมาะสมกัน (Mismatches)

4) การเข้าถึง (Access) หมายถึง ระดับความสามารถที่บุคคลหนึ่งจะเดินทางไปมาหาสู่กับบุคคลหนึ่ง ซึ่งรวมถึงเส้นทางการคมนาคมขนส่ง ช่องทางการติดต่อสื่อสารในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ กิจกรรมของมนุษย์หรือสังคม ข้อมูลข่าวสารต่างๆ หรือสถานที่ต่างๆ ตามความต้องการ คุณภาพ และความหลากหลายตามการรับรู้ของแต่ละบุคคล แต่เนื่องจากการเข้าถึงจะมีต้นทุนราคาและค่าใช้จ่ายเสมอ ทำให้ความสามารถในการเข้าถึงจะมีความแตกต่างกันตามกลุ่มอายุ เพศ และสถานะทางสังคม นอกจากนี้การวิเคราะห์สภาพ การเข้าถึงจะต้องพิจารณาถึงความหลากหลายควบคู่ไปกับปริมาณของช่องทางการติดต่อสื่อสาร เช่น ถนน (Street) เช่นเดียวกับพื้นที่ว่างสำหรับมนุษย์ (Human Space) ซึ่งอาจเป็นแหล่งนันทนาการหรืออำนวยความสะดวกต่อการพักผ่อนของคนในเมือง แต่ทั้งนี้จะต้องพิจารณาถึงความเป็นส่วนตัวภายในบ้านและความเป็นสาธารณะตามสิทธิทางกฎหมายและบรรทัดฐานทางสังคมด้วย

5) การควบคุม (Control) หมายถึง ระดับของการควบคุมที่เกี่ยวข้องกับการใช้พื้นที่ว่าง หรือการเข้าถึงสถานที่ต่างๆ เช่น การกำหนดเขตแดนของพื้นที่ชุมชนหรือขอบเขตพื้นที่เมืองในรูปป้ายสัญญาณหรือสัญลักษณ์ ตลอดจนการซ่อมแซม การปรับปรุง หรือการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น เช่นสภาพจราจรติดขัดในเมือง สิ่งต่างๆ เหล่านี้จะต้องถูกควบคุมโดยประชาชนซึ่งเป็นผู้ใช้ ผู้ที่ทำงานหรือผู้ที่พักอาศัยภายในเมือง

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

2.7 กรอบแนวความคิด

ในงานวิจัยหัวข้อแนวทางการพัฒนา ย่านและชุมชนเมืองนครสวรรค์ ได้นำแนวความคิดต่างๆ ที่นำมาศึกษา เพื่อวิเคราะห์และประกอบการอธิบาย ความเปลี่ยนแปลงของย่านและชุมชนที่เกิดขึ้น อีกทั้งเป็นแบบอย่างในการกำหนดขั้นตอนการวิจัย และเป็นรูปแบบแนวทางในการพัฒนาพื้นที่ศึกษาอย่างเหมาะสม โดยกรอบแนวความคิดในการพัฒนาครั้งนี้ ได้ประยุกต์มาจาก Philip R. Berke and Maria Manta Conroy ซึ่งเป็นการการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยได้กล่าวถึงการพัฒนาเมืองที่ยั่งยืน ไว้ดังนี้

ความกลมกลืนกับธรรมชาติ (Harmony with Nature)

เป็นการพัฒนารูปแบบการใช้ที่ดินโดยสอดคล้องและส่งเสริมวงจรชีวิตของระบบนิเวศนิเวศมากกว่าที่จะเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศให้เข้ากับชุมชน

สิ่งแวดล้อมน่าอยู่ (Livable Built Environment)

การพัฒนา สถานที่ รูปร่าง สัดส่วนความหนาแน่น ความหลากหลาย และคุณภาพของชีวิต เพื่อให้เกิดความเหมาะสมระหว่างคนกับเมือง และตรงกับความต้องการของคน และส่งเสริมการรักษาลักษณะเด่นทางกายภาพ และเอกลักษณ์ที่สำคัญของชุมชน

เศรษฐกิจชุมชน (Place-base Economy)

การพัฒนาชุมชน ควรจะสร้างสิ่งแวดล้อมที่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชน มีความหลากหลายของผู้คนและที่อยู่อาศัย ตลอดจนโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ เพื่อที่จะทำให้ชุมชนมีชีวิตชีวาและมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีประสิทธิภาพ

ความเสมอภาค (Equity)

รูปแบบการใช้ที่ดินจะต้องให้ความสำคัญและช่วยพัฒนาสภาพความเป็นอยู่ของผู้มีรายได้น้อย และต้องไม่กีดกันหรือวิธาสิทธิพวกเขาออกจากความต้องการพื้นฐานทางสภาพแวดล้อมที่ดี และความมีเกียรติทางสังคม ทั้งนี้การสร้างความเท่าเทียมในการเข้าถึงทางสังคมมีความสำคัญอย่างยิ่งในการขจัดความยากจน

ผู้ทำลายเป็นผู้จ่าย (Polluters Pay)

ผู้ที่สร้างมลพิษหรือของเสียให้กับสิ่งแวดล้อม จะต้องเป็นผู้รับผิดชอบค่าใช้จ่ายในการกำจัดมลพิษหรืออันตรายที่เกิดขึ้น โดยชุมชนในส่วนรวมจะดูแลในเรื่องนี้

ความรับผิดชอบระหว่างชุมชน (Responsible Regionalism)

ชุมชนจะต้องไม่รบกวนหรือสร้างความเดือดร้อนให้กับชุมชนอื่น ทั้งนี้ทุกชุมชนจะต้องมีความรับผิดชอบต่อผลกระทบกระทำของตนเอง

การมีส่วนร่วมของประชาชน

ถือเป็นหลักการที่สำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืน คือ การมีส่วนร่วมของประชาชน (Public Participation) โดยเฉพาะการเข้ามามีส่วนร่วมในการตัดสินใจและการจัดการนโยบายหรือโครงการที่เกี่ยวข้องกับชุมชน

จากหลักการแนวความคิดดังกล่าว ซึ่งเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน จะมีความเหมาะสมกับการพัฒนาย่านและชุมชน เมืองนครสวรรค์ เพราะเป็นการพัฒนาที่เน้นทั้งทางด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคม และด้านกายภาพ เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ประชาชนในระดับต่างภายในเมือง และยังเป็นการส่งเสริมความรับผิดชอบต่อพื้นที่อาศัยของตนเองและรอบข้าง เพื่อให้เกิดความน่าอยู่ของเมืองตลอดไป

แผนภูมิที่ 2.1 แสดงกรอบแนวความคิด